

Date of Publication 10th Posted on Every Month

નવેમ્બર : ૨૦૧૪

વર્ષ : ૯, અંક : ૪

૩. ૨૦

સમાનો મન્ત્ર : । (ऋગ્વેદ)

સમાનો પ્રપા । (અથર્વવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

वर्ष : ८

स्थापना वर्ष : १९६०

नवेम्बर : २०१४

अंक : ४

धीरु परीभ
प्रमुभ

परामर्शनसमिति
रतिबाल बोरिसागर
मध्यस्थ समितिना सत्य

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमन्त्री

तन्त्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ .०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.

¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.

¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા □ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.

¹/₁₅₇₅₀ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.

¹/₁₅₇₅₀ મત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટફર્ટીલાઈઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ. વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

કવિતા

પ્રમુખપદેથી : સાહિત્ય અને સંકેત, ધીરુ પરીખ 6

કવિતા : પંખી તો હું નથી જ !, ચંદ્રકાન્ત શેઠ 11, એક અણધારી કવિતા, સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર 14, કાળઉક્તિ, રામચન્દ્ર પટેલ 15, શરદની રાતે, રમણીક સોમેશ્વર 16, ભુજ, મનીષા જોષી 16, બે ગીત, મનોહર ત્રિવેદી 18, ચિતવન અભયારણ્ય : નેપાલ, પ્રવીણ ગઢવી 19, એક બારણું, રાજેન્દ્ર પટેલ 20, બા, નીલમ દોશી 21, હાઈકુ, ધનસુખલાલ પારેખ 21

વાર્તા : અદલબદલ, ગિરીશ ભટ્ટ 22

સ્મૃતિ-આલેખો : રમણ સોની 28

આસ્વાદ : 'માટી' વિશે, લાભશંકર ઠાકર 43, એકાધિક અર્થવર્તુળો રચતી 'મુક્તિ', ઇલા નાયક 44

અભ્યાસ : જ્ઞાન ગંખતી વ્યક્તિતા, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 49, ઉમાશંકર જોશીની વિવેચના વિશે એક નોંધ, હેમન્ત દવે 51, સમકાલીન ગુજરાતી નવલકથા : સ્વરૂપલક્ષી સ્થિત્યંતરો (1981-2010), ગુણવંત વ્યાસ 57

સમીક્ષા/ગંથાવલોકન : કલ્પનલક્ષી વાર્તા-યોજના, 'નિરુત્તર'માં..., રાધેશ્યામ શર્મા 64, 'શ્રેષ્ઠ રા. વિ. પાઠક' વિશે, વિનોદ અધ્વર્યુ 66, હાઈન્કા : શિલ્પ અને સર્જન, રમેશ આચાર્ય 67, 'મંથન' સ્વૈરવિહારી કાવ્યરચનાઓ, ડૉ. એસ. ડી. દેસાઈ 72

આવરણચિત્ર

આસ્વાદનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 77

આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 79

પત્રસેતુ : શિરીષ પંચાલ 88

આ અંકના લેખકો : 90

પરબ 1/15/750 નવેમ્બર, 2014

આવરણ : જેરામ પટેલ

સાહિત્યનું વાહન ભાષા છે એ ભાગ્યે જ કહેવાનું હોય. પણ આ ભાષાનું સાહિત્યમાં વિવિધ રીતે રૂપાંતર થતું હોય છે. આમાંની એક રીત છે તે સંકેત. સંકેતનો એક અર્થ છે ઇશારો અને નિશાની. તો બીજો અર્થ છે છૂપો વાયદો કે ઇશારો. આપણે એમ કહીએ છીએ કે એનો એટલે કે કોઈ બોલનારનો સંકેત એટલે કે ઇશારો અમુક પ્રકારનો કે અમુક તરફનો હતો. તો શબ્દકોશ એમ પણ જણાવે છે કે સંકેત એટલે અમુક શબ્દથી અમુક અર્થનો કે વિચારનો બોધ કરાય છે. આવી ભાષાને આપણે સાંકેતિક ભાષા કહીએ છીએ. દાખલા તરીકે એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ વિષે એવો અભિપ્રાય આપે કે 'તે વ્યક્તિ માખણ લગાવે છે,' ત્યારે ત્યાં માખણ લગાવવાનો શબ્દાર્થ કરાતો નથી પણ એનો સંકેતાર્થ કરાય છે. માખણ લગાવે છે એટલે કે ખુશામત કરે છે એવું આપણે જે સમજીએ છીએ તે આ માખણ લગાવવાનો સાંકેતિક અર્થ છે.

જ્યારે ભાષાનો આમ સાહિત્યિક સ્તરે ઉપયોગ થાય છે ત્યારે તે સદા સાંકેતિક હોય તેવું ના પણ બને. આથી સંકેતાર્થક ભાષા જ સાહિત્ય ગણાય એવી ગેરસમજ તો ના જ થવી જોઈએ. કાન્તે એમના 'સાગર અને શશી' નામક કાવ્યમાં વગર સાંકેતિક ભાષાએ રમ્ય પ્રાકૃતિક દૃશ્ય ઊભું કરી આપ્યું છે, જે ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં અજોડ કહી શકાય તેવું છે. ભાવનગર પાસે ગોપનાથના સાગરતટે પૂર્ણિમાની રાતે જે જળછોળ-ઉછાળ એમણે જોયો અને આસપાસનું વાતાવરણ એમાં જે રીતે પૂરક બન્યું તે સાદીસીધી ભાષામાં પણ લયાનંદ આપી રહે છે અને શબ્દચિત્રાંકનનો પણ આનંદ આપી રહે છે,

જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી,
યામિની વ્યોમસર માંહિં સરતી;
કામિની કોકિલા, કેલીકૂજન કરે,
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી;
પિતા! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી!
તરલ તરણી સમી સરલ સરતી,
પિતા! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી!"

અહીં જોઈ શકાશે કે ભાષામાં કવિએ કોઈ સંકેતો મૂક્યા નથી. વર્ણસગાઈ અને લયસફાઈ દ્વારા નિશાકાળે સાગરપર ઊછળતી ભરતી અને આસપાસમાં કોકિલાનું કામોત્તેજક કૂજન કાવ્યને રસાર્દ બનાવે છે.

તો મહાભારતનો આ અર્થસભર શ્લોક જુઓ કે જેમાં કોઈ પણ પ્રકારની સાંકેતિક પ્રયુક્તિ વગર એક સનાતન વાત રજૂ કરવામાં આવી છે :

‘ન વિધિં ગ્રસતે પ્રજ્ઞા પ્રજ્ઞાં તુ ગ્રસતે વિધિઃ ।

વિધિપર્યાગતાનર્થાન્ પ્રાજ્ઞો ન પ્રતિપદ્યતે ॥’

અર્થ થાય છે : ‘બુદ્ધિ વિધિને પહોંચી વળી શકતી નથી, પરંતુ બુદ્ધિને તો વિધિ પહોંચી જ વળે છે. વિધિ દ્વારા આવેલા અર્થોને બુદ્ધિવાળો જાણી શકતો નથી.’

તો વળી કાન્તના જ એક ખંડકાવ્ય ‘વસંતવિજય’માં માનવમન પર પ્રકૃતિની કેવી અસર થાય છે તે દર્શાવવા કવિએ વાસંતી વાતાવરણ વર્ણવ્યું છે તેની અત્રે માત્ર બે પંક્તિઓ જ જુઓ :

‘ધીમે ધીમે છટથી કુસુમરજ લઈ ડોલતો વાયુ વાય,

ચોપાસે વલ્લિઓથી પરિમલ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ થાય;’

અહીં કવિ શબ્દોનો કોઈ સાંકિતેક પ્રયોગ કર્યા વગર જ શબ્દસૌંદર્ય અને કાવ્યાનંદનો અનુભવ કરાવે છે. વાસંતી વાતાવરણની અસર કાવ્યનાયક પર કેવી થઈ છે તે દર્શાવવા કામોત્તેજક વાસંતી પ્રકૃતિનું સરસ વર્ણન અભિધા દ્વારા જ કર્યું છે. પ્રથમ પંક્તિના પ્રથમ બે પદના ચાર ગુરુ અક્ષરો પવનની ધીમી ગતિની કેવી સરસ રજૂઆત કરે છે!

આમ, કવિતા કે કોઈ પણ સાહિત્યસ્વરૂપમાં અભિધામૂલક શબ્દાવલીનો સર્જનાત્મક વિનિયોગ જેમ રસાનંદ આપી રહે છે તેમ સંકેતમૂલક શબ્દાવલિનું પણ છે. કવિના આ સંકેતમૂલક શબ્દવિન્યાસો કલ્પન કે પ્રતીકાયોજન દ્વારા વિશિષ્ટ પ્રકારનો રસાનંદ આપી રહે છે. યાદ કરો હરિહર ભટ્ટનું સુપ્રસિદ્ધ ગીત :

‘એક જ દે ચિનગારી મહાનલ!

એક જ દે ચિનગારી.

ચક્રમક લોહું ઘસતાં ઘસતાં

ખરચી જિંદગી સારી;

જામગરીમાં તણખો ન પડ્યો,

ન ફળી મહેનત મારી.’

કાવ્યનાયક ચલમ પીએ છે. એ ચલમમાં તમાકુ તો ભરી છે, પણ જ્યાં સુધી તે સળગે નહીં ત્યાં સુધી તેને પીવાનો કસ ક્યાંથી આવે? આ એ જમાનાની વાત છે કે જ્યારે ચક્રમકના પથ્થરને લોખંડ સાથે ઘસીને તણખા ઉત્પન્ન કરી તે દ્વારા અગ્નિ ઉત્પન્ન કરાતો. અહીં આમ કરીને અગ્નિ પેટાવી જામગરીને સળગાવી તે દ્વારા ચલમમાંની તમાકુ સળગાવીને ફૂંકવાની વાત છે. પણ કવિ સ્થૂળ જામગરીને સળગાવવામાંથી વાત જુદી દિશામાં લઈ જાય છે એમ કહીને કે ‘ખરચી જિંદગી સારી’. અહીં ‘ખરચી’ ક્રિયાપદ દ્વારા સાંકેતિક રીતે વાપરી નાખી, નિરર્થક વેડફી નાખી એમ કહી કવિ જીવનની નિષ્ફળતા વિશે વાત કરવા માગે છે. આમ, સાંકેતિક રીતે સ્થૂળ સામગ્રી-ચિનગારી, ચક્રમક, લોહું, જામગરી-નો ઉલ્લેખ કરી પ્રતીકાત્મક રીતે નિષ્ફળ

જતા જીવનનો સંકેત રચી આપે છે, ‘ખરચી’ દ્વારા વેડફી નાખીનો સંકેત રચી આપે છે. અને આ કોઈ ‘મહાનલ’ પાસે એક નાની ચિનગારી માગીને જીવનરૂપી ચલમને માણવાની જે વિનંતી છે તે ‘મહાનલ’ એટલે કે અગ્નિસ્વરૂપ પરમ તત્ત્વને વિનંતી કરવામાં આવી છે. આમ, સાંકેતિક રીતે આ જીવનનું કાવ્ય બની રહે છે.

તો વળી રાજેન્દ્ર શાહના એક કાવ્યમાં નાયક કહે છે :

‘કેવડિયાનો કાંઠો અમને વનવગડામાં વાગ્યો રે,
મૂઈ રે એની મ્હેક, કલેજે દવ ઝાઝેરો લાગ્યો રે.’

અહીં વનવગડામાં અડવાણે પગે ચાલતાં ચાલતાં ક્યાંકથી કેવડાનો કાંઠો વાગે છે. આમ તો આ ઘટના પીડા પહોંચાડનારી છે. પણ પછી કવિ બીજી પંક્તિના આરંભે જે ઉદ્ગાર મૂકે છે – મૂઈ રે એની મ્હેક – તે પીડા નહીં પણ જાણે આનંદની સંવેદના વ્યક્ત કરી જાય છે. અને પછી પેલો કેવડાનો કાંઠો સાંકેતિક રૂપે કોઈ પ્રેમાનુભવનું સાધન બની રહે છે. અહીં પ્રકૃતિના પરિવેશ દ્વારા માનવહૃદયની પ્રેમાનુભૂતિની કોઈ અદ્ભુત ક્ષણનું સાંકેતિક વર્ણન અપાયું છે.

બત્રીસ વર્ષની નાની વયે ચિરવિદાય લેનાર અમેરિકાના ન્યૂ જર્સી ખાતે ન્યૂ બ્રુન્સવિકના કવિ જોયુસ કિલ્મરનું ‘થેન્ક્સગિવિંગ’ નામનું એક કાવ્ય પ્રભુ પ્રત્યેના ઉપકારનું સીધુસાદું સંકેતો વગરનું એક સરસ કાવ્ય છે. અમેરિકામાં ‘થેન્ક્સગિવિંગ’નો દિવસ ઊજવાય છે ત્યારે આ એક સૈનિક કવિ કોનો અને કેવી રીતે આભાર માને છે? જોન બન્કર માટે લખાયેલા આ કાવ્યનો પ્રથમ અંતરો આ પ્રમાણે છે :

‘The roar of the world is in my ears,
Thank God for the roar of the world!
Thank God for the mighty tide of fears
Against me always hurled!’

‘દુનિયાની બુમરાણ મારા કર્ણમાં છે
આ બુમરાણ માટે પ્રભુનો આભાર!
મારા તરફ હંમેશાં ફેંકાતી ભયની ભરતી
માટે પણ પ્રભુનો આભાર!’

કાવ્યનાયક પોતાના તરફ જગત તરફથી જે બુમરાણ મચાવાય છે, જે ભય તોળાય છે તે માટે પ્રભુનો આભાર માને છે. અરે, બીજા અંતરામાં તો કવિ જગતની કટુતા પ્રત્યે વધુ સચોટ રીતે આગળ વધે છે :

‘Thank God for the bitter and ceaseless strife,
And the sting of this chacening rod!
Thank God for the stress and the pain of life,
And Oh, thank God for God!’

‘કટુ અને કાયમ ચાલતી લડત માટે પ્રભુનો આભાર,
 અને સુધારણા માટે ઉગામાયેલા એના દંડાના ડંખ માટે આભાર!
 જીવનના સંઘર્ષ અને દબાણ માટે પણ પ્રભુનો આભાર,
 અને ઓહ! પ્રભુનો પ્રભુ ખાતર આભાર!’

ટૂંકમાં કવિને મળેલી જગત તરફથી કટુતા અને કટ્ટરતા એ પણ પરમાત્માની જ દેણગી છે એવો ઉમદા વિચાર અને આમ લૌકિક ‘થેન્કસગિવિંગ’ના દિવસે અલૌકિક થેન્કસગિવિંગ કવિ મનાવે છે એ એમની ઉમદા ભાવના કોઈ પણ સંકેતો વગર સીધીસીધી રીતે અહીં શાબ્દિક અભિવ્યક્તિ પામી છે. કદાચ કોઈ સંકેત ન હોવો તે જ જાણે ભાષાનો મોટો સંકેત છે!

કિલ્મરનું બીજું કાવ્ય સાંકેતિક રીતે ચાલે છે. એ કાવ્યનું નામ છે : ‘TREES’ – વૃક્ષો :

‘I think that I shall never see
 A poem lovely as a tree.
 A tree whose hungry mouth is pressed
 Against the earth’s sweet flowing breast :
 A tree that looks at God all day
 And lifts her leafy arms to pray;
 A tree that may in summer wear
 A nest of robins in her hair;
 Upon whose bosom snow has lain;
 Who intimately lives with rain.
 Poems are made by fools like me,
 But only God can make a tree.’

મને લાગે છે કે વૃક્ષ જેવું સુંદર
 કાવ્ય મને કદી જોવા મળશે નહિ.
 ભૂખ્યા વૃક્ષનું મોં
 મીઠું ધાવણ વહાવતી ધરતીનાં સ્તન
 ભણી વળેલું છે :
 વૃક્ષ આખો દિવસ પ્રભુ પ્રતિ નિહાળ્યા કરે છે
 અને તેના પર્ણચ્છાદિત હસ્ત પ્રાર્થના માટે ઊંચકાયેલા રહે છે;
 વૃક્ષ ગ્રીષ્મમાં પોતાના કેશમાં
 ચકલીઓના માળા બાંધે છે;

તેની છાતી પર હિમ છવાયેલો હોય છે;
 જે વર્ષા સાથે નૈકટ્યથી રહે છે.
 કાવ્યો તો મારા જેવા મૂર્ખાઓ સર્જે છે,
 પણ વૃક્ષ તો માત્ર પ્રભુ જ સર્જી શકે છે.

કવિનો વૃક્ષપ્રેમ આ કાવ્યમાં અદ્ભુત સાંકેતિક રીતે અભિવ્યક્ત થયો છે. ૩૦૦ વર્ષ પુરાણા પૈતૃક ઓક વૃક્ષને જોઈ તે વૃક્ષમાં પરમાત્માને નિહાળે છે. વૃક્ષને એ પ્રભુના કાવ્ય તરીકે નિહાળે છે અને બિરદાવે છે. વૃક્ષની પલ્લવાચ્છાદિત ઊંચી ડાળીઓ જાણે દિવસરાત પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે, અને તેનાં મૂળ ધરતીમાં ધરબાયેલાં છે જે ત્યાંથી જીવનરસ સમાન પાણી ખેંચે છે. આ ધરતીને તે વૃક્ષની માતા ગણે છે અને વૃક્ષ પોતાના મૂળિયાંરૂપી મુખથી ધરતીમાતાનું સ્તનપાન કરે છે. આથી કવિ અંતે કહે છે કે કાવ્યો તો ભલે મારા જેવો મૂર્ખ કવિ સર્જતો હોય પણ વૃક્ષ તો માત્ર ને માત્ર પરમાત્મા જ સર્જી શકે છે. અને કવિનો પ્રભુ પ્રત્યેનો ઉચ્ચતમ આદરભાવ એવો છે કે તે કહે છે:

‘Poems are made by fools like me,’

મીરાંએ પણ સાંકેતિક પરિભાષાનો સુંદર પ્રયોગ કર્યો છે :

‘મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂનું તો થયું.’

અહીં એણે આત્માને હંસ કહ્યો છે કારણ કે તે હંસ જેવો કોઈ પણ ડાઘ વગરનો શ્વેત છે, અને શરીરને દેવળ. શરીર સ્થૂળ છે એટલે તે જીર્ણ બને છે પણ માંસલો આત્મારૂપી હંસ તો અવિકારી છે એટલે તે તો યથાવત્ નાનો જ રહે છે! નરસિંહે પણ આવી જ રીતે સાંકેતિક પદાવલીનો ઉપયોગ કર્યો છે :

‘ઘાટ ઘડિયા પછી નામરૂપ જૂજવાં

અંતે તો હેમનું હેમ હોયે.’

જેમ સુવર્ણ એ તત્ત્વ રૂપે તો ઘાટવિહીન સુવર્ણ ધાતુ જ છે. પણ જ્યારે સોની એને કનકકુંડળમાં ઢાળે છે ત્યારે તેને તે પ્રમાણે નામ મળે છે. પણ એ આકાર નાશ પામતાં તો પાછું સુવર્ણ જ રહે છે. કવિ આ રૂપક-દષ્ટાન્ત દ્વારા એમ સમજાવવા માગે છે કે આ પૃથ્વીલોકમાં આપણે સૌ દેહધારીઓ અલગ અલગ નામરૂપથી ઓળખાઈએ છીએ. પણ તેમાંનો આત્મા તો આકારવિહીન, ઘાટવિહીન સુવર્ણ તત્ત્વ જેવો જ છે.

આ રીતે સાહિત્યમાં સાંકેતિકતાનો સુંદર મહિમા થયેલો છે. સાહિત્યની ભાષાશૈલી સાદીસીધી પણ હોઈ શકે છે તો બીજી તરફથી અલંકાર, કલ્પના, કલ્પન, પ્રતીકથી માંડિત એવી સંકેતોથી સભર પણ હોઈ શકે છે.

પંખી તો હું નથી જ ! | ચંદ્રકાન્ત શેઠ

પંખી તો હું નથી જ !

પંખીને હોય છે એટલુંયે ક્યાં છે મારે આકાશ ?

જ્યારે કોઈ પંખી ઊડે છે,

લાગે છે મને :

જાણે કે મારામાંથીયે કશુંક ઊડ ઊડ થાય છે !

એ રીતે જો એકાદુંયે પંખી

એના પ્રભુ સાથે મળી જાય તો

આકાશનુંયે મન ટહુકવા માંડે મારામાં,

એક અનાદિઅનંત છંદોલયનો સ્પંદ સુપેરે લહાય

મારી આંતરગુહામાં.

આમ તો અકબંધ છે મારાં પડથાર ને પછીત,

— બંનેયની મને ઠીક ઠીક છે પિછાણ.

પંખીઓની ફૂલગુલાબી વાતોનાં ટાણેકટાણે વડાં તળનાર મારામાંના કોઈકે

ગોઠવી દીધાં છે કિસમ કિસમનાં પિંજર એમના માટે !

બિછાવી દીધી છે જટિલ જાળો ભલીભોળી ભોંય પર !

મારામાંના જ કોઈ ભુખાળવાએ ભુરાટા થઈને

કેટલીક માસૂમ માછલીઓના મોઢામાં ઘૂસી જાય ગલ

એવા કીધા છે ફાંસાઈદા !

કેટલાક પાણીપંથા ઘોડાઓને હોડમાં ઉતારીને

મારામાંના જ કોઈ બાજીગરે લોહિયાળ કરી દીધાં છે એમનાં જડબાં

લોખંડી ચોકઠાં ચડાવીને !

વળી એણે જ પોતાની તહેનાત માટે

તોતિગ હાથીઓનાં ટેળાં આંતરીને

અંકુશિત કરી દીધી છે એમની રઢિયાળી-મનસ્વી ચાલને.

હવે તો

પેલો જ્યાં ચલાવે ત્યાં જ એમણે ચાલવાનું !

દીવાલોના આદમીનો પગદંડો સજજડબમ છે મારામાં.

એ જ છે દૈવતનું ડીંટ કાઢવા માટે કારાગાર ખડાં કરનારો હંસ,

એ જ છે ઝનૂની જરાસંધ.

કંઈકને પૂર્યા છે એણે ને કંઈકને પીંખ્યાં પણ છે !
હાથપગ બાંધવાના ને દાવ આવ્યે ગળાં પણ ઘૂંટવાનાં !

ચોરે ને ચૌટે

ખેલવાની સાપબાજીની રમત :

કંઈકને ચડાવવાના ને કંઈકને ચડાવીને પછાડવાના !

પગલાંની લિપિ ઉકેલવાના બહાને, સમજો ને,

પગલાં જ ભૂંસી દેવાના પ્રપંચ !

આમથી ને તેમથી

કેટલાયે રસ્તા પકડ્યા ને કેટલાયે તરછોડ્યા !

ન પહોંચાયું જ્યાં પહોંચવાનું હતું ત્યાં.

ન રહ્યા ઘરના, ન રહ્યા ઘાટના.

નહીં આગળ ઉલાળ, નહીં પાછળ ધરાળ.

ત્રિશંકુની જેમ શું લટકી જ રહેવાનું અંતરિયાળમાં ?

કોઈ બચ્યો નથી ઓટો, જ્યાં ઠરાય નિરાંતે.

પંડમાં સતત વાગ્યા કરે છે ડમરું ને ડાકલાં !

આમતેમ રઝળાય છે, સતપતિયા જીવના કારણે,

આડુંતેડું ભળાય છે આંખની સળવળ માછલીઓના કારણે,

અથડાયાં કરે છે અંદરની કલબલ

કાનના કમાડ પર !

શ્વાસે શ્વાસે ફૂલતા રહે છે છાતીના ફુગ્ગા

અને હળવા થવા છોડવી પડે છે એમણે હવા !

ભીતરની ભોંયમાં કશુંયે વવાતું નથી,

કશું માટીમાં ઊતરી ફણગતું પણ નથી !

હવે હું મારા અડાબીડ જંગલમાં

જેટલાં જોઉં છું ઝાડ,

એમનાં મૂળિયાંમાં ફંફોસું છું મને !

ક્યાં છે મારું અસલી મૂળ - મારી નાળ ?

આમ તો વસમા વંટોળથી કેટલાંયે ઊખડી

પડ્યાં છે ઝાડ !

કટકટ તૂટતાં રહ્યાં છે એમનાં ઢાડ !

કાળઝાળ લાવાથી કેટલાયે ફાટી પડ્યા છે ઊભા પહાડ.

અને ભેખડોની ભેદતી તિરાડો વિસ્તરીને

ઊતરી છે છાતીની છાટમાં !

હા, એ સારું કે એક વાર એક અજનબી પંખીએ
 બાંધેલો માળો મારા અંતરના ટોડલે.
 એ હવે ક્યાં હશે, કોને ખબર ?
 ઊડવા નીકળેલા એ પંખીને
 ગગને તો ગાયબ નહીં કર્યું હોય ને ?
 એના ટહુકાની રાખ તો નથી તરવરતી ને
 નભની નિ:સીમ નીલિમામાં ?

હું ભલે પંખી નથી,
 પરંતુ કોઈ પીંછાની જેમ,
 પંખીનો તો છું જ છું !
 મારુંયે પંખી હતું જ ને વળી હોય પણ ખરું !
 મારે હવે કોઈ પંખીને પૂરવું નથી પંડના પિંજરે;
 મારે તો માત્ર એની ઉડાણ માણવી છે
 અંતરિક્ષના ઓટેથી !
 મારે એને પામવું છે
 ટહુકાના મધુરહસીન ઉઘાડમાં...

હું હવે રાહ જોતો બેઠો છું —
 ઊડે ઊડે મારામાં કોઈ ઈંદું સેવાઈને
 એમાંથી ટહુકો ફૂટીને બહાર આવે એની ! —
 કોણ બતાવે મને ? —
 કેટલો લાગશે સમય એમાં !

સાભાર સ્વીકાર

નવલકથા

(૩૧) અગનબાણ : માવજી મહેશ્વરી, ૨૦૧૨, ડિવાઇન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ,
 પૃ. ૬+૨૦૨, રૂ. ૧૫૦/- (૩૨) લાક્ષાગૃહ : વર્ષા અડાલજા, ૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ
 એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૨૮૬, રૂ. ૨૨૫/- (૩૩) ધારા : અનુ.
 દેવરાજ ચૌધરી, ૨૦૧૩, શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪૪, રૂ. ૨૦૦/
 - (૩૪) ભૂલાં પડેલાં મૃગજળ : ડૉ. નવીન વિભાકર, ૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ
 કંપની પ્રા. લિ., અમદાવાદ-મુંબઈ, પૃ. ૧૬૦/-, રૂ. ૧૨૫/

એક અણધારી કવિતા | સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર

લવકુમાર, લવકુમાર, આજે તું મને બહુ યાદ આવે છે, ભાઈ.
કશું ખાસ કારણ નથી

તારી પુણ્યતિથિ હોય કે એવું કોઈ.

તારીખો તિથિઓ આમે યાદ નથી રહેતી મને, તારી નીતિનની
પ્રવીણભાઈની અરવિન્દ ઠક્કર મણિ...

એમ દિવંગતો સાથે હરોળબંધ યાદ કરવો તને, એ બિલકુલ
મંજૂર નથી મને.

તને કે એકને.

બધી હરોળો તોડીને આવી પહોંચ્યું છે, લવ, આજે તો તારું સ્મરણ,
ધસારાભેર, મને લગભગ જાણે ઉથલાવી પાડતું.

આના આ ધક્કા આડે, આજે, તમે જીવનમાં કેટલા ધૈર્યશીલ હતા

એ મને યાદ ન રહ્યું.

લવ, તમને હું તું નહોતો કહેતો ક્યારે પણ એવે યાદ ન રહ્યું આજે.
મૃત્યુ કેટલા કરીબ લાવી દે છે આપણને.

જીવન પણ જાતે ન લાવી શકે કદાચ એટલા કરીબ.

સંનિકટ. ફારસી અરબી બોલ યાદ આવી ગયા અચાનક,

ને મારી વાણી જરાક બદલાઈ ગઈ. મને કશુંક સમજાતું નથી, આજે,
લવકુમાર.

તમને તું કહી બેસું એટલી નિકટતા જે છે આ, અત્યારે,

એ કેમ કરતાં કેળવાઈ હશે, મિત્ર ?

‘મિત્ર’ – થોડુંક અંતર કેળવી આપ્યું એ સંબોધને !

પણ પેલી નવી નિકટતા આવી તે કયે કારણે, હં ?

કવિતાને કારણે,

મૃત્યુને કારણે,

હકીકતે હું સાવ એકલો છું

ને વાસ્તવે તમે છો જ નહીં એની પૂરી જાણકારીને કારણે.

નહીં તો તમને તું ન કહી બેઠો હોત.

કવિતા હમેશાં સાવ એકલા રહીને લખાઈ છે.

એટલે કે સહુ, સહુ કોઈ માટે અસીમ અવકાશ રહે, એવા

શૂન્ય-સભર પરિવેશમાં લખાઈ છે.

મૃત્યુને તમે

– તેં કેવું આવકાર્યું હતું, તારા આખા પરિવારના પ્રસન્ન સાન્નિધ્યમાં, લવ,

તારા આખા આખરી દિવસે !
 અંતિમ પળ તારી હશે સભર-શૂન્ય.
 આ પળે હુંયે સભર-શૂન્ય અને શૂન્ય-સભર છું.
 કવિતા, અવસાન અને એકલતાના ત્રિભેટે ઊભો
 આ કોણ હું કોને કહું છું, ન કોઈને ને સહુ કોઈને,
 કે
 લવકુમાર, લવકુમાર, આજે તું મને બહુ યાદ આવે છે,
 ભાઈ.
 સમા.

*પ્રોફેસર લવકુમાર દેસાઈ

કાળઉક્તિ | રામચન્દ્ર પટેલ

(વસંત- મૃદંગ)

આવો નજીક હળવાશથી પાસ બેસો.
 તું રોજ આ તરફ આવતી શીદ એકલી ?
 વેરાન સ્થાન ધૂળિયું, પડી હોય ભસ્મ
 ને ક્યાંક અસ્થિટુકડા, ઝરઝાંખરાંમાં
 છંટાય લાલ... મડદું બની જાય ભઠ્ઠી.
 આ પીપળાની શીત છાંય ભરી દગોમાં
 જામે બપોર, વળી સાંજ ભભૂકતી ઢળે...
 ક્યારેક ક્યાંક ઘડી ખેતરકંઠ મેઘ
 ગાજે... બધાં ઝરઝરી વહી જાય વાદળાં...
 ચંડાલ તાપશું બળે... ચચરાટ કાષ્ઠનો
 જાગે... ધસે પવન તેગની ધાર જેવો –
 ઊડે સદા અહીંતહીં ફૂલપીંછ-પાંદડાં...
 છો સ્થાન લાગતું ભયાવહ ઇન્દ્રજાળ ?
 છોડી શકું નહિ હું ઝીલ્યું'તું કૃષ્ણવ્યાલ.

શરદની રાતે | રમણીક સોમેશ્વર

આ	અડાયાં બાળી
કરચલિયાળાં	તાપણું કરતાં
ગોદડાં જેવાં	ત્યારે
વાદળ	ટહું અડાયું
ઘડીભર તો થયું	કેવું ધગી ઊઠતું !
લાવ જરા	*
પગને પંજે ઊંચો થઈ	આ
એના સળ ભાંગું	ઝીણુંઝાંખું અજવાળું લઈ
પછી થયું	વીંટળાઈ વળતી હવા
છો રહ્યાં	અદલ દાદીના સાડલા જેવી
દાદીનો ચહેરોય	દાદો
હતો	મોં ફૂંગરાવી બેસે
આવો જ કરચલિયાળો	ત્યારે
છતાં	આ શરદની રાત જેમ
વહાલો.	રીસે ભરાઈનેય
*	પીઠ પસવારતા લાગે
ને આ	અને
ફૂંડવાઈને ઊભેલો	મારી ઊંઘરેટી આંખોમાં
અડાયા જેવો ચાંદો.	તરવરતાં રહે
દાદી	વાદળ.

ભુજ | મનીષા જોષી

ભુજની શેરીઓમાં ઢોળાયેલા એઠવાડની
 આસપાસ ફરતી એ નિરાંતવી ગાયો,
 ઘરની બહાર ઓટલા પર મુકાતી રોટલીઓની
 રાહ જોતાં બેઠેલાં કૂતરાં,
 ગલીના નાકે આવેલી એ પાનવાળાની દુકાન
 જેમાં ઠેર ઠેર ગોઠવેલા હતા
 મધુબાલાની મારકણી અદાઓના ફોટા,
 દરબારગઢના એક ખૂણામાં ઊભી રહેતી

ફરાળી કચોરીની એક લારી,
 દાબેલી પર શણગારાતા દાડમના દાણા,
 અન્નકૂટ અને હિંડોળાના દર્શને જતા
 ધન્ય ધન્ય લોકો,
 નાગપંચમીના ભુજયા ડુંગર પર
 દૂધ પીતા સાપ,
 રાજેન્દ્રબાગમાં લીલાછમ ઘાસ પર ફરતી બકરાગાડીમાં
 પોતાનાં નાનકડાં બાળકોને બેસાડીને ખુશ થતા
 નવાંસવાં મા-બાપ,
 આયના મહેલમાં પોતાના રજવાડી પ્રતિબિંબના
 પ્રેમમાં પડી જતા વિદેશી સહેલાણીઓ,
 નજરબાગની ઊંચી દીવાલો પર
 પ્રોજેક્ટર વડે દર્શાવાતી ચેત-અચેત દસ્તાવેજી ફિલ્મો...
 ભુજ -
 સુંદર છે, સ્થગિત છે, મારી અંદર.
 મારી અંદર
 માછલીઓનું એક ટોળું
 હજી પણ આવે છે,
 હમીરસરના કિનારે
 રોજ, સવાર-સાંજ,
 અને લોકો એ માછલીઓનાં મોંમાં ફેંકે છે,
 લોટના ટુકડા.
 ધરતીકંપે તોડી નાંખી છે,
 હમીરસર તળાવની પાળ.
 પણ મારી અંદર
 હજી પણ ઓગને છે, હમીરસર,
 અને એક રાજા,
 અંબાડી પર બેસીને આવે છે,
 મારી અંદર છલકેલા તળાવને વધાવવા.

૧. પ્રભાત

ઠીબમાં પંખીઓ ખાય ખંખોળિયું મોગરો તો હજી ઘેન ઘૂંટે,
સૂર્ય-ટુવાલથી અંગ લૂછી અને વાયુ ખોબા ભરી મ્હેક લૂંટે.

કુકૂલ આ મ્હેકનું જ્યાં જરી ફરફર્યું,
ગામથી સીમ સૌ મ્હેક મ્હેક;
ફાળ જાણ ભરે આજુબાજુ હરણ,
મ્હેકની ના છબે ક્યાંય ઠેક.

કેટલું મોકળું મોકળું મન થયું : વળગણો પોતીકાં તેય છૂટે,
ઠીબમાં પંખીઓ ખાય ખંખોળિયું મોગરો તો હજી ઘેન ઘૂંટે.

કોણ આ પોપચે હાથ દાબી ઊભું ?
કે દિશા આમ થાતી અધીર ?
ક્યા નવા માર્ગ પર ? ક્યા સ્થળે લૈ જશે ?
કોણ ખેંચે ? - ન જાણું લગીર.

આપમેળે અહીં ઊઘડતાં દ્વાર સૌ ને ચરણને ફરી પાંખ ફૂટે,
ઠીબમાં પંખીઓ ખાય ખંખોળિયું મોગરો તો હજી ઘેન ઘૂંટે.

૨. સંધ્યા

કામ ઓટોપતું ગામ પાછું ફરે, સીમમાં તો હશે દી હવે રાશ-વા,
તેજની સોય લૈ રાત બેસી જશે આભના વસ્ત્રમાં આભલાં ટંકવાં.

આ સડક ડુંગરા ઝાડ માળા નદી,
વાડ શેઢા પછી સાવ જંપી જશે;
ચીબરી ક્યાંક તીણા સ્વરે બોલશે,
બીકમાં આખમુંચે રાન કંપી જશે.

રાતવાસુ કરે કોઈ ખેડૂ ભલે ક્યાં હડી કાઢશે ઊંઘને હાંકવા ?
તેજની સોય લૈ રાત બેસી જશે આભના વસ્ત્રમાં આભલાં ટંકવાં.

દૂર ગોવાળની વાંભને સાંભળી,
વાયરે ગાયુંને વાત કીધી હશે;
ક્ષિતિજને ઘેરતી ધૂળ ઊડચે જતી,
વાછરુ કાજ તે ઓછીઓછી થશે.

રેલીઓનો હવે જીવ પણ સળવળ્યો : ઓરડા ઝળહળી લાગશે ખૂલવા,
કામ ઓટોપતું ગામ પાછું ફરે, સીમમાં તો હશે દી હવે રાશ-વા.

ચિતવન અભયારણ્ય : નેપાલ | પ્રવીણ ગઢવી

આભ આખું ઊંચકી
એકલ શુંગે
ગેંડા મ્હાલે
જયમ
ચાલે આખેઆખો હિમાલય !

સાગપાન શા
કાન હલાવે
જાણે સાંભળે કીડીની વાત !

જળમાં સરકે
તરે વિહરે મ્હાલે
જાણે હિમશિલા ડૂબાડૂબ !

વરસતે તડકે ઊભાં
શાલવન
પર્ણ ચમકતાં ફરકતાં
જાણે જપતાં ઓમ મણિપદ્મ ઓમ...
શાપ્તી નદી
વહે અરણ્ય મધ્યે
જાણે સરકતી જાય કો' સર્પિણી !

અત્રતત્ર સર્વત્ર
વાસ વાઘની
અણસાર વાઘનો
જોવા ન મળે આવાસ વાઘનો !
સાંજનો પીળચટ્ટો તડકો
પાડે ત્રાડ !

હાથી બ્હાવરા
શોધે વાઘ
મળે કેવળ સહોદર સમા ગેંડા
ધરી ઢાલ !

એક બારણું | રાજેન્દ્ર પટેલ

સામે છે એક ખુલ્લું બારણું
બહાર જવા કહેતું.

એમાંથી દેખાય છે એક રસ્તો.
એમાં સરતાં પગલાં અનેક,
ચાલી નીકળવા લલચાવતાં.

બહાર વૃક્ષો જાણે
કોઈની રાહ જોતાં હોય એમ ઊભાં છે.
એની પછીત ડોકાય છે સૂરજ
આગ થઈ જવા આહ્વાન કરતો.

એની ઉપર દેખાય છે દૂર આકાશ
ઊડવા કહેતું.

એને અંતે ક્ષિતિજો
લંબાયેલા બાહુ જેવી
જાણે મારી રાહ જોઈ રહી છે.

દિવસના અંતે અંધારું ઝમવા માંડ્યું
ચૂપચાપ
ધીરે ધીરે
અજાણ્યું.

રાતનાં અસંખ્ય તારાઓ-નક્ષત્રો
ઊંઘમાં ડૂબતાં
મારો હાથ પકડવા મથ્યા કરે છે.

આ બધું શક્ય બન્યું
એક ખુલ્લા બારણાને કારણે
એ કોણે ખોલ્યું ? કેમ ખોલ્યું ? કેમ ખુલ્લું ? કંઈ જ ખબર નથી.
પણ એમાંથી હું કદી બહાર નીકળ્યો નથી.

બા | નીલમ દોશી

બા, તું વિલીન થઈ ગઈ...
પંચમહાભૂતમાં,
તારો નાનકડો ફોટો ફંફોર્યો
ખૂણેખાંચરેથી,
પ્રાર્થનાસભામાં મૂકવો તો ખરો ને ?
એન્લાઈ કરાવ્યો મસમોટો...
પણ...
પણ ત્યાં તો તારા સાડલામાં,
દેખાણાં થીંગડાં બે-ચાર.
(જીવતાં જે ન'તા દેખાયા ક્યારેય...)
હવે આબરૂનું શું ?!
થોડી ક્ષણ પછી થયું,
આ કમ્પ્યૂટર શા કામનું છે ?
થીંગડાંવાળા સાડલાની જગ્યાએ,
પહેરાવી દીધી સિલ્કની દમ્પામદાર સાડી.
....ગળામાં કાળા દોરાની જગ્યાએ
લટકાવી દીધું મંગળસૂત્ર ઝગમગતું...
ને પહેરાવી દીધો સુખડનો સુગંધી હાર...
બા,
તું કેવી શોભી ઊઠી પ્રાર્થનાસભામાં...!

હાઈકુ | ધનસુખલાલ પારેખ

ટહુકો શમી
ગયો, પાંચીકા શોધે
રમનારને.

સુરેશ પૂજારી અને સુરેશ પંડિત; એક નામેરી, લગભગ સમવયસ્કો અને સામસામાં ઘર; અને ઘરોબોય ખરો. નામોની સામ્યતાને કારણે કેટલીક ઘટનાઓ પણ ઘટે. એકની ટપાલો બીજાને ત્યાં પહોંચી જવી, એકની ચીજવસ્તુઓ બીજાના ઘરમાં ગોઠવાઈ જવી, એકનો પરોણો બીજાને ઘરે પહોંચી જવો !

બેયની પત્નીઓ, સૂર્યા અને ઇલા હસતાં હસતાં બાજી સંભાળી લે.

પૂજારી તો વળી એક પગલું આગળ વધીને કહે : 'પંડિત, તારા પરનું કોઈ ગુલાબી કવર મારા ઘરે આવી જશે તો પરત નહીં મળે. હું જ તેનો ઉત્તર આપી દઈશ, તારા વતી !

એક ઇલા વિનાના રવિવારે સુરેશ પંડિતનો હાથ, અચાનક છાજલી પર પડી ગયો. શું અથડાયું હતું ત્યાં ? એક થોથું લાગ્યું તેને. હા, દળદાર પુસ્તક જ હતું. ધૂળના થરો ખંખેરાયા, કુતૂહલતાથી. ઇલા નહોતી ને ? કશી પ્રવૃત્તિ જ નહોતી. જોવાયું, નવું જ પુસ્તક હતું. નામ - મૃત્યુમીમાંસા, લેખક - અનામી, મૂલ્ય એકસો પચાસ રૂપિયા અને મુખપૃષ્ઠ પર બુઝાતી ધૂણી અને ઊર્ધ્વ જતા ધુમાડાનું ચિત્ર. થયું - સમય પસાર થશે. અમસ્તુંય શું કરવાનું હતું ? બીજે પણે કંપતા અક્ષરોમાં લખાયેલું - ચિ. સુરેશને ભેટ, વિનાયકકાકા. નીચે તારીખ હતી. બહુ જૂની નહોતી એટલે લગભગ હમણાં જ બનેલો બનાવ.

પણ આ વિનાયકકાકા કોણ ? સ્મૃતિ સતેજ કરી, માથું ખંજવાળ્યું. કોઈ ખ્યાલ ન આવ્યો. ઇલા યાદ આવી ગઈ.

અંતે પુસ્તક વાંચન શરૂ થયું, કેવળ સમય પસાર કરવા. એકબે પાનાંઓ વંચાયા ને રસ પડ્યો. વાહ ! સરસ છે. સમય સરસ રીતે પસાર થશે. ઇલા નથી ને ? કોણ ખલેલ કરવાનું હતું ? ઇલાડી હોય તો, ના વાંચવા દે. ને જરૂર પણ શી ?

મૃત્યુ વિશેની સાવ અજાણી વાતો. વ્યાખ્યાઓ, વિવરણો, કંડિકાઓ, અર્થઘટનો અને અભિપ્રાયો. વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતાના ઉલ્લેખો. જ્ઞાનનો ભંડાર.

શું માનતા હતા મૃત્યુને ? શ્વાસ મુકાઈ જવો, માણસનું શબ બની જવું, ભોંય પર લેવાવું, ઉત્તરાભિમુખ, અગ્નિદાહ દેવાવો, બેસણું, મૃત્યુનોંધો, અસ્થિવિસર્જન અને તર્પણ. આ જ વ્યાખ્યા હતી મૃત્યુની.

પણ આમાં તો પાર વિનાની વ્યાખ્યાઓ હતી; તર્કબદ્ધ અને જ્ઞાન-વિજ્ઞાનમય. ગળે ઊતરી જાય તેવી.

સાત્ર્ન, શંકરાચાર્ય, નિત્સે, કૃષ્ણમૂર્તિ, ઓશો, ગાંધીજી, વિનોબા અને એવા અનેક પ્રખર વિવેચકોનાં ચિતનો. ગમ્યું તેને.

તે રસલીન થઈ ગયો હતો. આ અગોચર ભૂમિ પર તો ક્યારેક પગ મૂક્યો જ નહોતો. જેમ જેમ વાંચતો હતો તેમ તેમ નવાં બારણાં ખૂલી રહ્યાં હતાં. તે વિસ્તરી રહ્યો હતો, આ નવીન દિશાની નવી દુનિયામાં.

ખોળિયું તો માધ્યમ હતું. પ્રાણ જ મુખ્ય તત્ત્વ હતું. પ્રાણ જ શરીરો બદલતું હતું. જિંદગી અને મૃત્યુ તો બે દ્વારો હતાં – આવાગમનનાં.

અને મૃત્યુ કાંઈ અલગ નહોતું. જિંદગીના જન્મની સાથે જ મૃત્યુ પણ જન્મે, જિંદગીની સાથે જ રહે – છન્નવેશમાં. એક પળે એ બંને એકાકાર થઈ જાય.

અને ત્યાં જ ફોન રણઝણ્યો હતો. ઇલા જ હતી સામે છેડે. કહેવા લાગી : ‘શું કરો છો, પંડિતસાહેબ ? છાજલી પરનું પુસ્તક વાંચો છો ? વિનાયકકાકાવાળું ? એ કોણ એમ ? તમારા નહીં, પૂજારીસાહેબના વિનાયકકાકા. અરે, ગયે અઠવાડિયે આવ્યા’તા. ટપાલોનું જેમ બને છે ને એમ, તેઓ પણ ત્યાંને બદલે અહીં આવી ગયા ! કહેવા લાગ્યા : ‘સૂર્યાવહુ, ક્યાં છે મારો સુરેશ ? લે, આ પુસ્તક. કિંમત કરતાં અતિ મૂલ્યવાન છે. તું પણ વાંચજે.’

શું હસવું આવે મને ? તોપણ મોં ઠાવકું રાખીને સૂર્યા બની ગઈ. પાછા બેય કાન ગયા’તા ! શું કહેવું તેમને ? બસ, આ એ જ પુસ્તક. વાંચો છો, એમ ? ભલે, પણ પાછું આપી દેજો પૂજારીસાહેબને.

ટપાલોની અદલાબદલી તો થાય છે પણ આ તો થઈ વિનાયક કાકાની !

વિચાર આવ્યો કે બીજી વાર વિનાયકકાકા આવશે તો ? શું કરતો હશે પૂજારી ? કમ્પ્યુટર પર બેસીને બેલેન્સ શીટ કાઢતો હશે કે સૂર્યા સાથે ગપસપ ? કેમ ના દેખાયો ? કમ્પ્યુટર પરથી તરત કમ્પ્યુટર મેમરી પર આવી જવાયું. ઇલાડીની મેમરી શાર્પ. બધું જ યાદ હોય તેને. કેટલાં વર્ષો પછી એ નાનકડી ઘટનાને યાદ કરી હતી ? ‘સુરેશ, તમને યાદ છે એ સફેદ ફૂલ ? મને તો યાદ છે. ભુલાતું નથી. તમે જ્યારે એ રાતે આવ્યા ત્યારે પુષ્પગુચ્છ લાવ્યા’તા ને; એના જ મધ્યમાં હતું ચૈત કોમળ ફૂલ. હું તો એને મુઘ્ધ બનીને જોતી’તી ત્યાં જ તમે એવી ભીંસી, એવી ભીંસી કે પેલું બિચારું સાવ ભીંસાઈ જ ગયું !

(૨)

પછીના પ્રકરણમાં ઓશો આવ્યા હતા. સાવ, નવી જ અનુભૂતિઓ. તમે તેની સાથે નૃત્ય કરો તો મૃત્યુ પણ નાચે જ છે. અલગ નથી જિંદગીથી. મૃત્યુનો શોક ના હોય. મૃત્યુ તો અશોક છે, એક ઉત્સવ છે. નાચો મૃત્યુ સાથે.

સુરેશ એક નવતર લોકમાં વિહરવા લાગ્યો. જે રીતે આખી ભૂમિકા બંધાતી હતી,

દલીલો થતી હતી, રજૂઆત થતી હતી એથી સત્યની પ્રતીતિ થતી હતી.

બસ, આ જ સત્ય. બધી ક્રિયાઓનો આખરી ઉદ્દેશ તો શોકનું શયન જ હતું. ચાહે મૃત્યુ પર શોક મનાવો, રુદન કરો કે નૃત્ય કરો. જરા વિચિત્ર લાગ્યું પંડિતને. છતાં રસપર્વક વંચાવું.

બે મિનિટ આંખો મીંચીને દશ્ય કલ્પ્યું, પોતાનું જ. શું તેનું મૃત્યુ થયું હોય તો શબની આસપાસ ઇલા નૃત્ય કરે ? સૂર્યા અને પૂજારી નૃત્ય કરે ? કેવું લાગે ?

અરે, ઇલાડી તો માથાફાટ રુદન કરે. શ્રુતિ સમજાવે તોપણ ના માને. અરે, બેભાન થઈ જાય. ડૉક્ટરને બોલાવવા પડે. શાંતિભાઈ જ ફોન કરી બોલાવે. પૂજારી અને સૂર્યા તો ઇલા પાસે હોય.

દિલીપ ભટ્ટ મારા શબ પાસે બેઠા હોય. કઈ જગ્યાએ ? અરે, આ સોફા ખસેડી લેવાય તો ખાસી જગ્યા થઈ જાય, ભોંય પર લેવાની, ઉત્તરાભિમુખ !

અને તરત ઝબકારો થયો : ‘જો હું મૃત્યુ પામું તો ને ? હું તો હજી...! અરે, કેવા તરંગે ચડી જવાયું ?’

તે મોટેથી હસ્યા. જાણે એ દશ્યને બળપૂર્વક દૂર કરતા ના હોય ! કેવું છે મન ? ક્યાં ક્યાં ચાલી જાય છે ? કે પછી આ પુસ્તકની અસર ? સરસ પુસ્તક. તરત બોલી ઊઠ્યા હતા : ‘વાહ, પુસ્તક ! વાહ, પૂજારીના વિનાયકકાકા ! એક નવી સૃષ્ટિ ખડી કરી દીધી !’

(૩)

રાતે નવને ટકોરે શૈયામાં પોઢ્યા પંડિત. થયું કે વિશાળ ડબલ બેડમાં તે એકલા જ. બીજી બેડમાં ઇલા રોજ આળોટતી હોય, અચાનક આ તરફ ધસી આવતી હોય. એ ચંચળ પતંગિયા જેવી ને એની લીલા પણ ચંચળ. થયું – ‘પત્ની ના હોય ત્યારે કેટલું પત્નીમય બની જવાય ! તેનો અભાવ જ તેના ખ્યાલોમાં ડુબાડી દે.’

આમ તો હાથમાં રસભર્યું પુસ્તક હતું તોપણ ઇલા ક્યાં દૂર હતી તેનાથી ? પાસે જ હતી જાણે કે ! પળે પળે અનુભવતા હતા.

દર રવિવારે તે બંને સાથે કોફી પીએ. નિયમ થઈ ગયો હતો. પાંચ વાગે ને કોફીનો સાદ પડે ઇલાનો.

આજે યાદ તો આવી હતી પણ ઓશોની કંડિકાઓ વાંચતાં વાંચતાં એ ભુલાઈ ગયું.

શ્રુતિનો ફોન પણ નહોતો આવ્યો. કદાચ ઇલાએ કર્યો હશે. ખુશ હતી એ કેટલું મોટું સુખ હતું ?

નવ ને દશે પાછો ઇલાનો ફોન હતો : ‘પેલું પુસ્તક ક્યાં સુધી પહોંચ્યું ? યાદ છે, આજે કયો દિવસ છે ? બરાબર બારને ટકોરે તમને ફોન કરીશ. કહો, શા માટે ?’

સુરેશ... ધારી લો.'

ઉખાણા જેવી જ ભાષા. ઇલાડી ખુદ ઉખાણું હતી. તેમને સમજ પડી. બાર વાગે ફોન એટલે...? બર્થ ડે ! યાદ આવ્યું. ઓહ ! આ તો તેનો બર્થ ડે ? કેટલામું બેસશે ? ગણતરી થઈ ગઈ. આ તો વનપ્રવેશ ! બારને ટકોરે !

પછી તરત જ પૂજારીનો ફોન આવ્યો : 'દોસ્ત, શુભેચ્છા.' ધન્ય ધન્ય થઈ જવાયું. મૃત્યુન્મીમાંસા પળભર અળગી થઈ ગઈ. જ્યાં જિંદગીની વાત હતી ત્યાં મૃત્યુની વાત કેમ લાવવી; બસ, તરબોળ જિંદગી જીવી લેવી, મૃત્યુથી લેશમાત્ર ડર્યા વિના. પેલા મહાપુરુષ એ જ કહેતા હતા. હું નોટ ડાઈ બિફોર ડેથ. છેલ્લે શ્રુતિનો ફોન રણક્યો હતો યુકેથી. પાપા... માય ગ્રેટ પાપા ! મુબારક... તુમ જિયો હજારો સાલ... સાલ કે...!

ખુશી, આંસુ અને સંવાદો. પાપા... હોટ દિવસ છે. અજવાળું અજવાળું છે. કાઉ નાઈસ !

(૪)

શ્રુતિએ છેલ્લે છેલ્લે કહ્યું : 'પાપા... હરિવદન અંકલ મળ્યા'તા. એક ગુરુદ્વારામાં મળી ગયા. ભેટી પડ્યા હેતથી. મમ્મીને યાદ કરતા હતા.'

સુરેશ પંડિતને યાદ આવી ગયા. શ્રુતિ ત્યારે માંડ બારની. ઇલાને મળી ગયા હતા, બજારમાં. સફેદ પાયજામો, રંગીન કફની, પાકટ વાળ, ખભે ખેસ.

પરિચય કરાવ્યો હતો ઇલાએ, 'જુઓ સુરેશ, શાસ્ત્રીઅંકલ. કાશીના પંડિત છે, પ્રખર જ્યોતિષી છે અને સૌથી મોટો પરિચય, મારા અંકલ છે.'

તેણે જવાબ વાળ્યો હતો : 'શાસ્ત્રીજી, આપ કાશીના પંડિત છો ને હું માત્ર પંડિત છું.'

તેને જામ્યું અંકલ સાથે. ખૂબ વાતો કરી. ઇલાનું ભાવિ ભાખ્યું, શ્રુતિનું પણ ભાખ્યું. ખુશ થઈ ગઈ હતી ઇલા. પુત્રીનું સુખ તો માને ગમે જ ને ? વાહ, પરદેશ યોગ છે શ્રુતિને ?

જતાં જતાં હરિવદન અંકલે સુરેશને સાવ ધીમેથી કહ્યું હતું : 'જમાઈબાબુ, તમે વનમાં પ્રવેશો ત્યારે ઇલાને વિયોગ યોગ છે તમારો.'

તેણે સાંભળી લીધું હતું ધ્યાનથી. જરા જરા ચચર્યું અને પછી સાવ બેધ્યાન થઈ ગયો હતો. અરે, આ તો ખાલી સંભાવનાઓ. ત્યારે મને યાદ પણ નહીં હોય કે આવું કશું ભાખ્યું હતું - હરિવદન અંકલે. અરે, અંકલ પણ ભુલાઈ ગયા હશે ! સારું છે કે ઇલા અજાણ છે, આવી વાતથી.

પણ અત્યારે વિચાર આવ્યો કે શ્રુતિનું ભવિષ્યકથન તો સાચું પડ્યું હતું. તે યુકેમાં હતી, લેન્કેશાયરમાં, સુખી હતી. અને તરત હસી પડ્યો હતો : 'ને બીજી પણ સત્ય. તે અહીં હતો ને ઇલા દૂર દૂરની હોસ્પિટલમાં, તેની માસી પાસે. વિયોગ યોગ જ કહેવાય ને ?'

થયા દશ. દશ ટકોરા થયા, રેડિયમ કાંઠાવાળા ઘડિયાળમાં. ઇલાવાળી બેડ ખાલી હતી. તેણે ખાતરી કરી લીધી. આ વિયોગ જ ને ? હસી પડ્યો.

(૫)

શેરીમાં કોલાહલ ઓલવાતો જતો હતો. એક અવાજ સંભળાયો, કદાચ સૂર્યાનો, 'ઇલા ને ? નથી. પાલનપુર ગઈ છે. માસી હોસ્પિટલાઈઝ છે ને ? પંડિતસાહેબ તો જંપી ગયા લાગે છે. સુખિયા જીવ ! આ તો, જુઓને, હજીયે કમ્પ્યુટર છોડતા નથી.'

બીજા એકબે અવાજો સંભળાયા, બારણાંઓ બંધ થવાના. બત્તીઓ બુઝાતી હતી. શેરી એકાકી બની રહી હતી.

રાત પ્રવેશી ચૂકી હતી સર્વત્ર - અંદર ને બહાર. પંખો ફરી રહ્યો હતો અને ભીંત પરનાં કેલેન્ડરનાં પાન ફફડતાં હતાં. બારી પરના પરદાઓ હલતા હતા. ઇલા હોય તો ? તો તે તરત સરતી સરતી આ તરફની બેડમાં આવી જાય. યાદ આવી ગયું.

બીજું યાદ આવી ગયું, પૂજારીને પુસ્તક આપી દેવાનું - વિનાયકકાકાની રમૂજભરી વાત કહીને. ટપાલોની તો ઠીક, ખુદ વિનાયકકાકાની પણ અદલબદલ થઈ હતી !

સાથોસાથ બીજી એવી વાતો પણ યાદ કરી શકાય. તે નહીં પણ સુરેશ પૂજારી તો એવી વાતો ઉમેરે જ.

'પંડિત, આ અદલબદલ અટકે તો સારું. ક્યાંક આપણાં ભાગ્ય જ અદલબદલ ના થઈ જાય !

તું કમ્પ્યુટરનું માઉસ પકડતો થઈ જા ને હું કોલેજના છાત્રો સંભાળું ! અથવા...'

પંડિત તેને આગળ વધતો અટકાવે જ કારણ કે પૂજારી પાસે દાખલા, દષ્ટાંતોનું ખાસ્તું વૈવિધ્ય રહેતું અને તે કશું કહી નાખતા અચકાય પણ નહીં. ભારે મોજીલો હતો.

(૬)

બારમાં દશ મિનિટ બાકી હતી. હમણાં જ ઇલાનો ફોન રણઝણવાનો હતો. શેરીમાં સોપો પડી ગયો હતો.

તેને અચાનક અજંપો શરૂ થયો. શ્વાસ ત્વરાથી ચાલવા લાગ્યા. તેનો ધબકારો તે ખુદ સાંભળતો હતો, ધક્ક ધક્ક ધક્ક ! શરીર પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયું.

તેને થયું કે શું લો બીપી હશે ? પણ આમ અચાનક ? ક્યાં કશી તકલીફ હતી. તેના છાત્રો તેને એક ગંભીર વ્યક્તિ તરીકે ઓળખતા. ક્યારેક હસે પરંતુ મોટે ભાગે ગંભીર. પણ વિષય બરાબર શીખવે. એક જ છાપ - પંડિત સર તો રિયલી પંડિત.

ખુદ ઇલા પણ તેની ગંભીરતા માંડ માંડ તોડતી. ને આ બન્યું. ક્યારેય ક્યાં આવું બન્યું હતું ? સીધી રેખા જેવો ગ્રાફ જિંદગીનો. તબિયતનું પણ એવું જ.

આ સ્થિતિ અટકી નહીં, પણ વિસ્તરી, વણસી. તે ગભરાટમાં આવી ગયા. બીજી પથારીમાં જોવાઈ ગયું. ક્યાં હતી ઇલા ?

ને યાદ આવ્યું કે આ વિયોગ યોગ તો નહીં હોય ને – જે હરિવદનકાકાએ ભાખ્યો હતો ? વનપ્રવેશની સાથે જ વિયોગ યોગ ઇલાનો ? તો શું મૃત્યુ ? તે થયરી ગયા. યાદ આવ્યો મહામૃત્યુંજય મંત્ર. રટવાનું શરૂ થયું પણ એકબે શબ્દોથી આગળ જ ના વધાયું. જોર જ ના રહ્યું જાણે. જાણે તે હતા જ નહીં, જે હતા એ હતા જ નહીં. શબવત્ ? તો શું મૃત્યુ ? ઉત્તરાભિમુખ ગોઠવાઈ જવાનું, ભોંય પર, બે સોફા ખસેડાઈને ખાલી જગ્યા થાય ત્યાં ?

ભાન ગયાં, અજવાળાં ગયાં. કેવળ તમસ ને તમસ. ઊંડા જવાયું તળની નીચે, તેનીચે નીચે, તેનીચે...!

(૭)

ભાન આવ્યું જોવાનું ને પછી સમય જોવાનું. પ્રભાતના પાંચ ને પંદરનો સુમાર હતો. તે જીવતા હતા. કાંઈ મર્યા નહોતા. આળસ મરડી ને પગ હલાવ્યા. પડખું પણ ફર્યા. આનંદ થયો.

ત્યાં અવાજ સંભળાયો, બારી પાસે. લગભગ એ અવાજ શાંતિલાલ રાવલનો હતો. બહુ મજાના માણસ. પરગજુ અને...!

તેમનો જ અવાજ કહેતા હતા : ‘ન બનવા જેવું જ બન્યું. સાવ સાજા-સારા પૂજારી જ ચાલ્યા ગયા. બારમાં દશ સુધી તો કમ્પ્યુટર પર કામ કરતા’તા.’

તેમને સમજ પડી કે શું બન્યું હતું; ચાલ્યા ગયા એટલે મૃત્યુ ! સ્તબ્ધ થઈ જવાયું. બીજો અવાજ દિલીપભાઈ ભટ્ટનો હતો. તે બોલ્યા હતા : ‘મુક્તિરથ સમયસર આવી જશે. મેં ફોન કર્યો છે. સાચું કહું, શાન્તિભૈ, તમારો ફોન આવ્યો કે સુરેશભૈ ગયા, ત્યારે મેં તો પંડિતને જ.... માન્યા’તા. પૂજારી તો ચિત્રમાં જ નહોતા.’

‘બહુ સૂતા પંડિત. ઉઠાડવા છે ?’ શાન્તિભૈ બોલ્યા, પ્રશ્ન બદલતા.

પંડિતે આંચકો અનુભવ્યો. તો શું તેનો મૃત્યુયોગ હશે જ ? અદલબદલ થયું હશે – ટપાલો, ચીજવસ્તુઓમાં, અરે હરિવદનકાકામાં થતું હતું તેવું ?

મારા શિક્ષકો

ગુરુભક્તિ કે ગુરુવંદનાની ભાવુકતાથી નહીં, પણ ચરિત્ર‘દર્શન’ના વિસ્મયથી મારા પ્રેમાદરણીય શિક્ષકો વિશે લખવા પ્રેરાયો છું. વર્ષોથી જેમની ચરિત્રરેખાઓ મારા ચિત્તમાં ઝાંખીસરખી, પણ લગભગ અકબંધ પડી છે એ રેખાઓ લખતાંલખતાં જ ઉપર તરી આવીને વ્યક્તિચિત્રો રૂપે સાક્ષાત્ થશે એમ લાગે છે, કેમ કે સ્મરણમાં તો અવારનવાર, પ્રાપ્ત પ્રસંગોએ, કોઈક ને કોઈક ‘ગુરુ’રેખા ચમકતી રહી છે ને મને પ્રસન્ન ને ધન્ય કરતી રહી છે.

ચરિત્રો રૂપે થનારું એમનું આ નવું દર્શન – મારી આજની સંવેદના-સમજમાંથી પસાર થતાં થતાં રચાનારું દર્શન – કેવું હશે, એનું રોમાંચકારી વિસ્મય છે મને.

અહીં ચરિત્રનાયકની સાથે જ સતત એક ઉપનાયકની હાજરી પણ રહેવાની – એટલા પૂરતી આત્મકથનની રેખાઓ એમાં ભળવાની, પરંતુ એનું સંતુલન થાય તો જ આ આલેખન વાચકના આનંદનું ભાજન પણ બને – એવી સ્વાભાવિક સભાનતા ધારણ કરીને ચાલું છું. ઇતિ આત્મ-ભૂમિકા.

ભાઈચંદભાઈ પટેલ

અમારા ચિત્રોડામાં ત્યારે ટપાલ મોડી સાંજે આવે ને બીજી સવારે વહેંચાય. ત્યારે એટલે ૧૯૫૦-૬૦ના ગાળામાં.* મહિમા ટપાલનો હોય કે પછી એ નિમિત્તે મંડળી મળવાનો હોય – પણ થોડાક રસિકજનો પડતી રાતે, વાળુ કરીને, પોસ્ટઓફિસે પહોંચી જાય.

ભાઈચંદભાઈસાહેબ એ ટપાલમંડળીમાંના એક. ટપાલ તો ક્યારેક જ આવતી હોય, પણ અરધોપોણો કલાકની આવી મંડળીમાંના વાર્તારસને વાસ્તે...

સાહેબ ઘરે પાછા આવે ત્યારે અંધારું ઊતરી ગયું હોય. આંગણે બાંધેલી ભેંસો વહેલી અદૃશ્ય થઈ હોય – એની આસપાસ સાહેબ ઘડીક ચૂપકીદીથી ઊભા રહે, નિરીક્ષણાર્થે.

અમે પરસાળમાં બેસી વાંચતા હોઈએ. વાંચવું, ને એ માટે બેસી રહેવું એ બંને ક્રિયાઓ શિક્ષકની ગેરહાજરીમાં શક્ય ન બને. એટલે અમે થોડીક વારમાં જ હાહા ઠીઠી ને તોફાનમસ્તીમાં ઊતરી પડીએ. સાહેબનો ટપાલાનંદ કાળ તે અમારો મુક્તાનંદ કાળ! સાહેબ શિખામણ આપીને ગયા નથી ને અમે શૌર્યમગ્ન થયા નથી...

ક્યારેક, એકાએક જ, મહિષીધણ પાછળથી સાહેબ પ્રગટ થાય અને વધુ શૂરાતન દાખવનારને વધુ પ્રસાદી – એ ન્યાયે લગભગ બધાને ધીબી નાખે. પછી આરામખુરશીમાં

ઉભડક બેસીને ખખડાવે ને ત્યારબાદ ભણાવવાનું શરૂ કરે. મહેતો મારેય ખરા ને ભણાવેય ખરા. એમનું પ્રારંભિક પ્રયંડ રૂપ ધીમે ધીમે માયાળુ શિક્ષકમાં ફેરવાતું જાય. અમે પણ ચચરાટ ભૂલીને ધ્યાનસ્થ થઈએ.

સાહેબ ગણિત, વિજ્ઞાન, ને વળી ભૂગોળ પણ ભણાવે. પૂરી સમજાવટથી બધું અમારાં મગજમાં ઠસાવવા પુનરાવર્તન પણ કરે. વચ્ચે પૂછે. કોઈને ન આવડે કે કોઈ ખોટા જવાબો આપે ત્યારે વળી, હાસ્યની ને ગુસ્સાની શીતોષ્ણ લહેરો ફરી વળે.

અમે હતા વજ્ઞાના વિદ્યાર્થીઓ. એટલે કે એ સમયે પ્રાથમિક સાતમા ધોરણમાં જ વર્નાક્યુલર ફાઇનલ (વ. ફા.)ની જાહેર પરીક્ષા થાય. વર્નાક્યુલર એટલા માટે કે અંગ્રેજી ભણવાનું તો એ પછી, હાઈસ્કૂલના આઠમા ધોરણથી શરૂ થાય. આ જાહેર પરીક્ષા આમ તો વૈકલ્પિક, જેને આપવી હોય એ જ આપે. પણ જિલ્લાભરની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા એટલે એ મોભાદાર કહેવાતી. અને એની તૈયારી પણ એવી જ મોભાદાર. અને એ માટે આવા રાત્રિવર્ગો ચાલે – પરીક્ષા પહેલાંનો એકદોઢ માસ. એને બધા ટ્યૂશન જરૂર કહેતા પણ એ નિઃશુલ્ક. શિક્ષક પોતાનો સમય આપે, પૈસા ન લે. ભાઈચંદભાઈસાહેબનું ઘર મોટું, એટલે રાત્રિવર્ગો એમને ત્યાં ચાલે.

પરસાળમાં ભણવાનું પૂરું થાય પછી બધા પાછલા ઓરડામાં જાય. આ ઓરડો વિશાળ, ત્યારે કહેવાતું એમ ‘વગડા જેવડો’. એ વગડો દર્શનીય બની જાય : ત્યાં પંદરેક ખાટલા ઢાળેલા હોય – દરેક વિદ્યાર્થી ઘરેથી, એ એકદોઢ મહિના માટે, ખાટલો-ગોદહું લઈને આવ્યો હોય. ને હા, ફાનસ પણ લાવ્યો હોય. ઓરડાની છત પર લાકડાનો મોભ હોય એના પર ખીલી મારીને, ત્યાં દોરી બાંધીને દરેક જણે, પોતાના ખાટલા પાસે આવે એમ ફાનસ લટકાવ્યું હોય – વીજળી તો હજુ ગામમાં આવી જ ન હતી. એટલે ફાનસ જ એ દિવસોનો બેડ લેમ્પ! પંદર ફાનસો પેટાવાય ત્યારે ઓરડો ઝગઝગી રહે.

રાતે ત્યાં બેઠાં બેઠાં કે સૂતાં સૂતાં કલાકેક વાંચવાનું, ફરજિયાત રીતે. થોડોક ગણગણાટ થાય ગુસપુસનો, તો આગલા ઓરડામાંથી સાહેબનો નિયંત્રક ઘાંટો સંભળાય. અને કલાક પછી લશ્કરી અવાજ આવે – ‘હવે ફાનસ ઓલવી નાખો ને સૂઈ જાઓ !’

સવારે ભળભાંખળું થાય ત્યારે તો સહુ ઊઠીઊઠીને ઘરભેગા થઈ ગયા હોય.

પંચાવન વર્ષ પછી પણ આજે એ ભાઈચંદભાઈ પટેલનો ચહેરો-મહોરો આંખ આગળ બરાબર ઊપસે છે : બેઠી દડીના, શ્યામ, સફેદ પણ કંઈક કધોણાં થયેલાં પહેરણ-ધોતી, માથે સફેદ ટોપી, ભણાવતી વખતે એ ટોપી સાહેબ આરામખુરશીના હાથા પર લટકાવે ને માથે બંને હાથ ફેરવી લે. ને પછી અધ્યાપન શરૂ કરે. અરધે અધ્યાયે પણ પૂછે : ‘હમજણ પડી કે ?’

આજે વિચારું છું, કેટલી સમજણ પડી હશે અમને? એમણે શીખવ્યાનો એવો કયો વિશેષ પ્રભાવ? એમના રાત્રિવર્ગોમાં અમે નર્યા પરીક્ષાર્થી હતા. ઘૂંટીઘૂંટીને એ અમારા

મગજમાં વિગતોનાં ચોસલાં ગોઠવતા ને એ બરાબર ગોઠવાય એટલે અમે રાજ થતા – ‘હા, આવડ્યું!’ યાદ રહી ગઈ છે એમની નિષ્ઠા, ને બારકસીને સીધા રાખતો એમનો કડપ.

હેડમાસ્તર સાહેબ

નામ ? ભૂલી જવાયું છે. કેમ કે ત્યારે પણ એમનું નામ તો ભાગ્યે જ જીભ પર આવ્યું હશે. અમારી વાતોમાં ‘ભાઈચંદભાઈસાહેબ’ એવા ઉલ્લેખો થાય, પણ આમના વિશે તો માત્ર ‘હેડમાસ્તરસાહેબ’ કે ‘મોટાસાહેબ’. એ પટેલસાહેબ હતા એટલું તો નક્કી.

ઈતિહાસ જેવા વિષયો ઘણુંખરું તો યાદદાસ્તને હવાલે હોય છે, એટલે કે સાલવારીઓ ગોખીને આગળ ચાલવાનું, છૂટકતૂટક વિગતોના ઢગલાને જરાક હારબદ્ધ કરી લેવાનો. પણ અમારા હેડમાસ્તરસાહેબે તો એ ઈતિહાસને જીવતો કરી દીધેલો અમારી આગળ! શી છટાથી બલકે રાષ્ટ્રપ્રેમના ઉદ્રેકથી એ ભણાવે! અત્યારે પણ મગજમાં ચોંટી રહ્યા છે એ અંગ્રેજ ગવર્નરો અને ગવર્નર જનરલો – વૉરન હેસ્ટિંગ્સ, ને રોબર્ટ ક્લાઇવ, ને... એ બધાઓએ જે ‘લૂંટ’ ચલાવેલી ને જે ‘દુષ્ટતા’ આચરેલી તે અમારા આ મોટા સાહેબ કચકચાવીને કહે. પોતે વ્યથિત થાય ને પછી ઉરકેરાઈ જાય. ને એમ વાત કરતાં કરતાં ગુજરાતીમાંથી એકદમ રાષ્ટ્રભાષામાં ઊતરી પડે : ‘ભારત દેશકી મિલકત ઈન હરામીઓં કે બાપકી થી? સાલે સુલ્વર...’ એવા એવા ગાલી‘પ્રદાન’ માટે તે હંમેશાં હિંદીનો જ ઉપયોગ કરે! શાંત પડે ત્યારે વળી ગુજરાતીમાં બોલે. અંગ્રેજોની આવી નશ્યતમાં અમારી – વિદ્યાર્થી છોકરડાંઓની – રાષ્ટ્રભક્તિ-ભાવના ઊછરતી જતી ને ઈતિહાસ સાક્ષાત્ થઈ રહેતો. ગોખણપટ્ટી વિના જ એ વિષય ચિત્તપટ ઉપર ઊપસતો. ને ભણવાનો આનંદ, બહાર નીકળીને લખોટી રમવાના આનંદની સમાન્તરે આવી જતો.

કેટલાક નવા, યુવાન શિક્ષકોને બાદ કરતાં ઝભ્ભો-ધોતી કે પહેરણ-ધોતી અને ટોપી – એ પીઠ-પ્રૌઢ શિક્ષકોની ઓળખ હતી. હેડમાસ્તરસાહેબ પણ સફેદ ઝભ્ભો, સ્હેજ ઊંચું ધોતિયું બલકે થેપાડું અને માથે સફેદ ટોપી ધારણ કરેલા. ઝભ્ભો-ધોતી એટલાં સફેદ ન રહ્યાં હોય પણ ટોપી ઊજળી, ને ધારવાળી (આજેય એ ધાર, એવી જ દેખાય છે !)

અને, આચાર્યને છાજે એવું દમ્મામદાર એમનું વ્યક્તિત્વ. એ સ્કૂલમાં હોય ત્યારે ને રસ્તે ચાલતા હોય ત્યારેય, અમે જરાક ભયપૂર્વક પ્રભાવિત થતા. સાહેબ રસ્તે સામે આવતા દેખાય તો અમે આઘાપાઘા થઈ જઈએ, કોઈ ખાસ કારણ વિના જ. પણ વર્ગ લેવા આવે ત્યારે મનમાં રોમાંચ ફેલાઈ જાય : આવી બન્યું હવે અંગ્રેજોનું !

ઘડતર એ તો કોઈ સાદી-સીધી ચીજ ક્યાં હોય છે? પણ આજે, આ ક્ષણેય, શાળાના એ વર્ગો, પીળા પડેલા કાગળ પરની સ્પષ્ટ ચિત્રછાપ જેવા, આંખો સામે આવી જાય છે.

કમળાશંકર

સ્મરણમાં દશ્ય સંકલિત થતું જાય છે : લીંપણવાળી સ્વચ્છ મોટી ચોપાડ છે. સવારનો ઊજળો તડકો છે. પલાંટી વાળીને બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓની સામે... એ તડકા જેવો જ ઊજળો, પ્રસન્ન એક ગૌર ચહેરો છે. એકદમ સ્વચ્છ ઝભ્ભો અને ઝીણી, સફાઈથી પહેરેલી ધોતી. ખુલ્લું માથું. (બંગાળી બાબુઓ તો, એનાં ચારણ વર્ષ પછી, બંગાળી નવલકથાના અનુવાદોમાં સામે મળેલા...)

શાંત ને તેજસ્વી આ કમળાશંકરસાહેબ. ટટ્ટાર પાતળો ઊંચો એમનો દેહ. શુદ્ધ ઉચ્ચારો. પેલા બે પટેલસાહેબો ધીંગા ને તળપદા, બોલીલહેકા એમની શિક્ષકભાષામાં પણ ઝબકતા રહે – ક્યારેક તો આગળ તરી આવે. અમારા, ગામડાના વિદ્યાર્થીઓના કાન પણ નિશાળમાંની ભાષાનો ને ઘરની ભાષાનો ભેદ પરખતા, ને એથી, વર્ગબહારની અમારી ગપસપોમાં સાહેબોના એ તળપદા લહેકાઓ પર અમે એકમેકને તાળીઓ આપતા. પરંતુ કમળાશંકર તો ઔદિચ્ય સહસ્ર બ્રાહ્મણ – બિલકુલ સહજપણે ચોખ્ખા બલકે ભદ્ર ઉચ્ચારો કરનારા. એમના ઉચ્ચારોનો પ્રભાવ પણ ચિત્ત પર ઝિલાતો જતો.

કમળાશંકરના પરિવારના, એ જ્ઞાતિના આ બધા બ્રાહ્મણો એટલે, ગામના ઊંચાણવાળા લત્તાઓ (બ્રાહ્મણવાસ)નાં સુઘડ ઘરોમાં રહેતા મુંબઈગરાઓ. એ વખતના, મુંબઈ વસતા ને મુંબઈ જતા-આવતા રહેતા એ બ્રાહ્મણો આગળ આજના એનઆરઆઈઓ પણ કંઈક ઝાંખા લાગે – એવું એમનું આગવું તેજ. એથી ગામડાના એ ભદ્રવર્ગીઓની ભાષા પણ સુંવાળી ને સ્પષ્ટ ઉચ્ચારોવાળી.

હા, કમળાશંકરસાહેબ અમને વ્યાકરણ શીખવે. નામ-સર્વનામ-વિશેષણ-વિભક્તિની એ ગૂંચ-ગલીઓમાં પણ અમને રસ પડતો – એવી સલૂકાઈથી, હળવે હળવે પણ પૃથક્કરણપૂર્વક, એક એક ઘટકને એ ઉઘાડી આપે. એમના અંગૂઠાને આંગળીનું ટેરવું અડતું જાય, ખૂલતું જાય – એવી મુદ્રા સાથેની એમની કુમાશવાળી સમજાવટ. બધું ચપોચપ મનમાં બેસતું જાય ને શીખ્યાનો આનંદ ઊઘડતો જાય. નામ પછી સર્વનામની કેમ જરૂર પડે છે એ પણ એમણે બતાવેલું, એ આજેય યાદ આવે છે. ભાષાભાતોની આ નકશી ચિત્ત પર એવી તો કોતરાઈ ગયેલી કે મારી જે કંઈ ભાષાસમજ વિકસી છે એનો પહેલો યશ હું કમળાશંકરના શિક્ષણને આપું છું – એ સંસ્કારપ્રભાવને વેંદું છું.

કોલેજમાં આવ્યો એ પછી મેં લાઈબ્રેરીમાં કમળાશંકર ત્રિવેદીનું ગુજરાતી ભાષાનું બૃહદ્ વ્યાકરણ જોયું ત્યારે ઘડીભર ભ્રાન્તિ થયેલી કે આ આપણા જ કમળાશંકર તો નહીં? પણ ના, અમારા એ સાહેબ તો કમળાશંકર પુરોહિત હતા. પ્રબોધ પંડિતના ગુજરાતી ભાષાનું ધ્વનિસ્વરૂપ અને ધ્વનિપરિવર્તન એ પહેલા પુસ્તકે ભાષાવિજ્ઞાનમાં

ઘણો રસ જગાડેલો એમ કહું છું ત્યારેય હું એ રસનો પદસંચાર તો કમળાશંકર પુરોહિતના વ્યાકરણના પાઠોમાં સાંભળું છું, પ્રતીતિપૂર્વક.

બસ. પ્રાથમિક શાળાના આ ત્રણ શિક્ષકોનું સ્મરણ જ સ્પષ્ટપણે સચવાયું છે – બાકીનાનું આગું ટક્યું નથી. સાવ ધૂંધળું ધૂંધળું એક દૃશ્ય ઊપસે છે : એક દેવકરણ પટેલસાહેબ હતા, છેલબટાઉ. એટલુંક યાદ રહી ગયું છે કે, સ્કૂલના ઇન્સ્પેકશનના આગલા દિવસે, નિશાળની લાંબી પરસાળમાં બેસાડીને એ અમને ‘સમૂહજીવન’ની ડાયરી લખાવતા. બધાએ એકસરખું લખવાનું : ‘સવા...રે છ વાગ્યે ઊઠ્યોઓઓ...’

S

મારા શિક્ષકો (૨)

સમયસમુદ્ર એ જ સ્મરણસમુદ્ર. એમાં ઊંડામાં ઊંડી ડૂબકી મારીને પછી જેમ જેમ ઉપર આવતો જાઉં છું એમ એમ વધુ વ્યક્તિઓ, વધુ પ્રસંગો, વધુ દૃશ્યો ઊપસતાં જાય છે. એ કંઈક પીળો પટ છે – પાણીમાં જઈને આંખ ખોલતાં દેખાય એવો – પણ એ પટ ખાસ્સો પારદર્શક છે. કેટલુંક તો એટલુંબધું આબેહૂબ લાગે છે કે જાણે એ સ્મરણમાં આજની ચેતનાની કોઈ રેખા ભળી જ નથી, જાણે એવું ને એવું જ છે એ બધું – ૧૯૫૯થી ૧૯૬૩નાં એ હાઈસ્કૂલનાં વર્ષોમાં ‘હતું’ એ જ.

હરિપ્રસાદ પંડ્યા

વર્ગમાં એમનો પ્રવેશ કંઈક નાટ્યાત્મક. હાથમાં ખુલ્લી ચોપડી છે ને બારણામાંથી સ્ફૂર્તિપૂર્વક વર્ગમાં પ્રવેશતાં પ્રવેશતાં જ પંડ્યાસાહેબ શ્લોકપઠન કરતા જાય છે – વાગર્થાવિવ સંપૂર્ણ વાગર્થ પ્રતિપત્તયે । જગતઃ પિતરૌ વંદે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ ॥ – ને શ્લોક પૂરો થાય ત્યાં સુધીમાં તો એ સ્ટેજ પર છે – અમારી સામે.

તે સમયે થયો હશે એવો જ રોમાંચ અત્યારે પણ અનુભવું છું. નવમા ધોરણમાં કાલિદાસના રઘુવંશના એ પ્રાસ્તાવિક શ્લોકો હતા અભ્યાસમાં. એ બધા જ, ત્યારથી, મારા સ્મરણમાં કાયમ થઈ ગયા છે. એક-દોઢ પાનાંમાં સમાતા આ થોડાક શ્લોકોને સહારે પંડ્યાસાહેબે અમને આખા રઘુવંશમાં – રઘુવંશમાં જ નહીં, પૂરા કાલિદાસમાં પણ ફેરવેલા! પોતે જેના પર બેઠેલો એ જ ડાળી કાપતા મૂર્ખ કાલિદાસની કિંવદંતી તો બીજા કોઈ શિક્ષકે પણ કદાચ કહી હોત, પણ પંડ્યાસાહેબ તો, રાજકુંવરીએ કાલિદાસને પૂછેલા કહેવાતા પેલા ધારદાર પ્રશ્ન અસ્તિ કશ્ચિદ્ વાગ્વિશેષઃ? સુધી, ને એના વિવરણ સુધી ગયેલા – અસ્ત્યુત્તરાસ્યાં દિશિ દેવતાત્મા હિમાલયો નામ નાગાધિરાજઃ...’ એવા કાલિદાસ-કાવ્યારંભો સુધી વહાવી ગયેલા! આ શિક્ષક, આજે થાય છે કે, આજના કેટલાય અધ્યાપકો કરતાં દશાંગુલ ઊર્ધ્વ.

હા, પંડ્યાસાહેબ હાડે પણ ઊંચા, અને આજાનબાહુ. કમળાશંકરની જેમ ઔદિચ્ય સહસ્ર બ્રાહ્મણ, એટલે એમનો ઊજળો વાન. ચહેરા પર શીળીનાં ચાઠાં. પણ એ ચહેરો રુક્ષ ન લાગે, કુમાશવાળો લાગે, સદા પ્રસન્ન. ભાષાનું ને સાહિત્યનું એમણે એવું તો સ્થિર કરેલું અમારામાં! સંસ્કૃત શીખવે અને ગુજરાતી પણ શીખવે. એમણે ઉમાશંકરને અમારામાં પ્રસારેલા. કાવ્યપઠન કેવું! – ‘ભૂગોલાર્ધ પાયની ઠેક લેતો’માં ઊછળતો-નર્તતો છંદ અમે ઝીલી શકતા. ‘અરે એ તે ક્યારે, ભસમ સહુ થૈ જાય પછીથી?’ એ પંક્તિનો કરુણાર્દ્ર ઉદ્રેક અમારી નસોમાં પણ દોડી જતો. ને વર્ગ છૂટવે, રિસેસમાં અમે પણ એ જ લહેકામાં, તારસ્વરે એનું પઠન કરવાનો આનંદ લેતા.

પંડ્યાસાહેબની શિક્ષક તરીકેની એ તદ્દપતા આજે પણ જોઈ-અનુભવી શકું છું. વ્યાકરણમાં, શબ્દાર્થોમાં, કાવ્યાર્થોમાં તે પૂરા ઉત્સાહથી એમના વાચન-અભ્યાસને અમારામાં પણ રોપતા જતા. રઘુવંશમાંના તિતીર્ષુઃ દુસ્તરં મોહાદ્ ઉડુપેનાઽસ્મિ સાગરમ્ (મુશ્કેલીથી પાર કરી શકાય એવા આ સમુદ્રને મારી નાનકડી હોડીથી મોહવશ જ તરવા તૈયાર થયો છું.) – એ પંક્તિમાંના ‘તિતીર્ષુ’નો અર્થ સમજાવતાં સમજાવતાં અમને મુમુર્ષુ, મુમુક્ષુ, જિજિવિષા, વિજિગીષાના અર્થો સુધી પણ લઈ જાય – શબ્દોને ખોલતાંખોલતાં! અમારી નાની વયની ચકિત આંખો સામે એમ અનેક દરવાજા ખૂલી જતા – પેલી પરીકથામાંના દરવાજાઓથી પણ કદાચ વધુ. અમારાં ચિત્ત-ચરણ થાકતાં નહીં...

અને છંદો શીખ્યા એમની પાસે, અભ્યાસક્રમને મિષે, એ તો મોટો લહાવો. ગાણિતિક બંધારણો અને છંદલય બધું બરાબર ઊતરતું જાય અમારામાં. રસના ઘૂંટડાની જેમ. છંદથી કાન કેળવાયા તે છેક ત્યારથી – ૧૩-૧૪ની વયથી. પંક્તિઓની પંક્તિઓ અણીશુદ્ધ ઉચ્ચારતા જાય, ને લખતા જાય મરોડદાર અક્ષરે બ્લેકબોર્ડ પર. ઉચ્ચારણ અને લેખનની આવી જુગલબંધીની શી અસર હોય છે વિદ્યાર્થીઓ પર, એ, શિક્ષક તરીકે પણ હું એમના પ્રભાવે જ શીખ્યો. અને છંદ શીખ્યાનો એક ઓર નશો તે એ કે, વસંતતિલકા શીખવતાં શીખવતાં એમણે પોતે, તે દિવસોમાં વિનોબા ભાવે અમારા પ્રદેશમાં ભૂમિદાન-પ્રસારાર્થે આવવાના હતા એમને સંબોધીને લખેલા કાવ્યની, ‘આવો મહાન ઋષિરાજ, ભલે પધારો’ એવી પંક્તિ અમારી સામે ધરી દીધેલી! કાવ્યને – હા, ત્યારે અમારે મન તો એ કાવ્ય, એને આટલુંબધું નજીક, અમારા શિક્ષક સુધી નજીક આવેલું જોતાં અમનેય ચાનક ચડેલી કવિતા કરવાની, બલકે પદ્ય રચવાની!

આ ભાષાશિક્ષક વળી ભૂગોળ અને અંકગણિત પણ શીખવે. એટલી જ ક્ષમતાથી, ને એવી જ રસપ્રદ રીતે. ભૂગોળમાંથી પંડ્યાસાહેબ ખ-ગોળ સુધી, આકાશના જ્યોતિઓ સુધી પણ લઈ જાય. (ને પાછા કાકા કાલેલકરનો નિબંધ પણ એ પોતે જ શીખવતા હતા.) નકશાને જીવતો કરી દે. આજે પણ મારો નકશામાં ને એટલાસમાં કોઈ સાહિત્યકૃતિના જેવો જ રસ રહ્યો છે – નકશામાં ઘૂમવાની પણ પ્રવાસ-કલ્પના-સદૃશ

મજા પડી શકે છે એનાં બીજા પંડ્યાસાહેબે જ રોપેલાં. અંકગણિતના અઘરા કોયડા ઉકેલવાનો એક સરળ માર્ગ બીજગણિતની રીતે ઉકેલવાનો પણ હતો. પણ પંડ્યાસાહેબ તો કહેતા કે, 'તો પછી 'અંક'ગણિતનું શું ? એના કોયડા, ભલે વધુ મગજ કસવું પડે, પણ અંકગણિતની રીતે જ ઉકેલવાનું રાખો.' ને ભરપૂર વ્યાયામ પછી જ્યારે કોયડો ઉકલતો ત્યારે 'અભિનવો આનંદ...' થતો! ગણિત અને સાહિત્ય અમારા રસપ્રદેશમાં સાથે સાથે વિહરતાં થયેલાં.

અંગત પ્રશંસાનો નાનોશો દોષ વહોરીને પણ એક પ્રસંગ લખું : સત્રાંત પરીક્ષા થયેલી. પરિણામ માટે સૌ તલપાપડ. પણ સાહેબ ઉત્તરપત્રો ને પરિણામ ઘરે ભૂલી ગયેલા. અમે બેરોન. એટલે મને કહે, 'જા મારા ઘરે. લઈ આવ. ખુલ્લું જ પડ્યું છે. પણ પહેલાં પહેલાં ત્યાં અંદર કશું જોવાનું નથી, અહીં હું બતાવીશ.' હું જરા મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગયો. કશું જ નહીં જોઈ ને છતાં... તે સમજી ગયા. હસીને કહે, 'જા, જા, લઈ આવ.' લાવ્યો તો એ જ સામગ્રી, પણ નજરસુધ્ધાં ન કરેલી – તાલાવેલી બહુ, છતાં જાણે આંખો જ બંધ કરી દીધેલી. આ બાબત પણ એ સમજી ગયા. કહે, 'કસોટીમાં સફળ. આ વિષયમાં સૌથી વધુ ગુણ તારા છે એટલે તને જ મોકલેલો.'

એમના હસ્તાક્ષરો સુંદર, મરોડદાર અને સ્હેજ મોટા. ચીવટથી લખે. એમના એ અક્ષર સૌ વિદ્યાર્થીઓ-શિક્ષકો સુધ્ધાંને ગમે. પણ અમારા વડીલ મુરબી ડૉ. જેઠાલાલ શાહ – એ ડૉક્ટર હતા, પ્રેક્ટિશનર, અને વળી અમને વિજ્ઞાન શીખવવા પણ ક્યારેક આવતા. એવી મોકળાશ હતી એ દિવસોમાં. પોતાના ગામની સ્કૂલ હજુ વિકસતી હોય ત્યારે આમ મદદરૂપ પણ થવું. આચાર્ય પણ એમને આદરથી બોલાવે. એ ડૉ. જે. કે. શાહને પંડ્યાસાહેબના આ 'મરોડ'દાર અક્ષર ન ગમે. કહે, 'તમારા પંડ્યાજીના અક્ષર સારા ન કહેવાય, વુમનીશ કહેવાય, વુમનીશ. એમ ચીપીચીપીને શું લખવાનું!' પોતે વહેતા (રનિંગ) લખાણના આગ્રહી – ડૉક્ટર ખરાને, એટલે દવાનાં કાગળિયાંના – પ્રિસ્ક્રિપ્શન-લેખનની પદ્ધતિના તરફદાર. અલબત્ત, ડૉક્ટરસાહેબના હસ્તાક્ષરો પણ લાક્ષણિક, અમને ગમતા.

શાળાએ પંડ્યાસાહેબને બી.એડ્ કરવા પોરબંદર મોકલેલા. એ એક વર્ષ અમે એમના શિક્ષણથી વંચિત રહ્યા. પણ વચ્ચેવચ્ચે જ્યારે આવે ત્યારે ખૂબ હેતથી ખબરઅંતર પૂછે. પોરબંદરમાં એમનો કવિ રતિલાલ છાયા અને દેવજી મોઢા સાથે સંપર્ક થયેલો. અમે બેત્રણ મિત્રો વળી કવિતાને છંદે ચડેલા. એ અમારી 'કૃતિ'ઓ અમે પંડ્યાસાહેબને મોકલેલી. (અમે અમારાં કાવ્યસર્જનો(!) બહુ છૂટથી બધાંને મોકલતા – બચુભાઈ રાવતને, 'કુમાર'માં પ્રગટ કરવા માટે પણ મોકલેલાં, ને એમનાં 'સાભાર પરત'- પોસ્ટકાર્ડ પણ મેળવેલાં!) રતિલાલ છાયાએ અમારાં કાવ્યો પર શુભેચ્છા-વર્ષા કરેલી, એમની નોંધો સાથેનાં એ કાવ્યો અમને પંડ્યાસાહેબ સાથે, પુરસ્કાર રૂપે પાછાં મળેલાં. આમાં અમારો

મુખ્ય પ્રેમ-તંતુ તો પંડ્યાસાહેબનો જ.

આ હરિપ્રસાદ પંડ્યા સાથેનો સંપર્ક ઘણો લાંબો સમય સુધી રહ્યો. હું કોલેજમાં ગયો ત્યારે પણ, વેકેશનમાં ઘરે જાઉં ત્યારે પંડ્યાસાહેબને મળવાનું થાય જ. સાહિત્યની વાતો થાય. એ કહે, હવે મને તમારી પાસેથી જાણવાનું મળે છે, એનો આનંદ છે.

પહેલી વાર હું પેટલાદની કોલેજમાં અધ્યાપક થયેલો. પણ એક જ વરસ પછી, કોલેજના ઘણા અધ્યાપકો સાથે મને પણ છૂટો કરવામાં આવેલો. નવા આવેલા આચાર્ય દ્વારા કોલેજની નવરચના થઈ રહેલી! એ વર્ષના માર્ચથી જૂન સુધી – ખરે ઉનાળે મારી રઝળપાટ ચાલેલી. બહુ ઇન્ટરવ્યૂ આપેલા. પંડ્યાસાહેબને એનો ખ્યાલ. ત્યારે એ ચિત્રોડા હાઈસ્કૂલમાં આચાર્ય હતા. મને કહે : ‘મારી શુભેચ્છા એ જ હોય કે તમે કોલેજમાં અધ્યાપક હો. પણ ધારો કે હમણાં કશું ન જ ગોઠવાય તો સીધા આપણી સ્કૂલમાં આવતા રહેજો. જ્યાં સુધી ફરી અધ્યાપકપદ ન મળે ત્યાં સુધી તમારા જેવા શિક્ષક મળ્યાનો શાળાને લાભ થશે.’ છેક જૂનમાં, ખૂલતી કોલેજે મારી ઈડર કોલેજમાં નિયુક્ત થઈ. પણ પંડ્યાસાહેબની એ વત્સલ શુભેચ્છા અને મારું સ્વમાન સાચવવાની કાળજી આજે પણ મને ભાવાર્દ્ર કરે છે.

બિપીનભાઈ પરીખ

મોટા શહેરની કે કસબાની કોઈ જાણીતી શાળામાં ન ભણ્યાનો જરા પણ વસવસો ન થાય એવી અમારી આ નાનકડા ગામની શાળા હતી – એમ. આર. વ્યાસ હાઈસ્કૂલ, ચિત્રોડા. આજે વિચારતાં સુખદ આશ્ચર્ય પણ થાય છે કે લગભગ બધા જ વિષયોના તેજસ્વી ને ઉત્સાહી શિક્ષકો અમને શી રીતે મળી આવ્યા હશે!

વિજ્ઞાન-ગણિતના અમારા શિક્ષક બિપીનભાઈ પણ તરત સ્મૃતિપટે ઊપસે છે. સૌથી વધુ સ્પષ્ટપણે યાદ રહ્યું છે એમનું ભૂમિતિનું શિક્ષણ. ભૂમિતિની રાઈડર્સના – ફૂટ સમસ્યાઓના ઉકેલનો એક પ્રકારનો ચસકો એમણે અમને લગાડેલો. જાણીતા પ્રમેયોથી આગળ જઈને આ અજાણ્યા પ્રદેશમાં પરીખસાહેબ લઈ જાય. તર્કની આંટીઘૂંટીઓની અનેક સંભાવનામાંથી ખરી, સાચી દિશામાં જવાનું જેટલું અ-સરળ બની રહે, એટલી ઓર મજા પડે.

એમના પ્રોત્સાહનથી મારી એમાં જરાક તેજ ગતિ. માથાપચ્ચી કરવામાં રસ પડતો જાય, ને રાઈડર ઉકેલાતાં જ હર્ષનું વાવાઝેડું ફૂંકાય, હું મારા હાથમાં ન રહું. ને અલબત્ત, શિક્ષક પણ પ્રસન્ન. એનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે, સ્વયંશિક્ષણ દિને (એ દિવસે વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકોની ભૂમિકામાં હોય) એમણે મને, નવમા ધોરણના છોકરડાને દસમાનો ભૂમિતિનો વર્ગ સોંપ્યો. એ વિદ્યાર્થીઓ તો મારાથી સિનિયર ગણાય. એમને આ ધરાર ન ગમ્યું. એમાંના તેજસ્વી મોટેરાઓ શસ્ત્રસજ્જ – ‘આવવા દો એને વર્ગમાં!’ પણ

પરીખસાહેબે, મેં નક્કી કરેલી ત્રણચાર રાઈડર્સમાંથી એક એવી ચુનંદી પસંદ કરી આપેલી. કે ચક્રવ્યૂહમાં એ મોટેરાઓ આગળ ન વધી શકેલા ને વર્ગ રંગેચંગે લેવાયેલો. આત્મવિશ્વાસ વર્ગની છતને અડી આવ્યો! થેન્ક યૂ પરીખસાહેબ, એમ આજેય કહેવાઈ જાય છે.

બિપિનભાઈ સાહેબ ખડાયતા વણિક પરિવારના. સંભવતઃ ઉમરેઠ બાજુના. એમના મોટા ભાઈ ગામના સરકારી દવાખાનામાં ડોક્ટર. એ ડોક્ટરનો દીકરો અમારો સહધ્યાયી મિત્ર. એટલે એમને ઘરે જવાનું પણ થતું – પરિવારમાં બધાં તેજસ્વી, અને સરળ સ્વભાવનાં, મળતાવડાં. પણ પરીખસાહેબની ગતિ ગણિતવિજ્ઞાનથી આગળ નહીં, ઘરે પણ એ જ વિજ્ઞાન-જ્ઞાન-વાર્તા. વાર્તા-કવિતાથી એ હંમેશાં દૂર.

એક એ પણ યાદ છે કે આ સાહેબ બહુ જ ઝડપથી બોલે. ક્યારેક એટલું ઝડપથી, તડતડ તડતડ બોલે કે અમને સમજાય નહીં ને એમને બે ડગલાં પાછા આવવું પડે. વળી અમને એ તડતડાટની રમૂજ પણ થાય. વર્ગો પછી અમારી ટોળીમાં એ રમૂજ મુખર બની રહે – અમારામાંના એકબે ઉસ્તાદો એમની નકલ કરે ને અમારી રિસેસ સુધરી જાય!

શિક્ષકનાં કેવાં કેવાં પરિમાણો સ્મરણમાં અંકિત થઈ જતાં હોય છે!

જટાશંકર જાની.

આંતરપ્રાસના ઉચ્ચારણ-આનંદને કારણે અમને એમનું આખું નામ મોટેથી, પણ અલબત્ત ખાનગીમાં, બોલવાની બહુ મજા પડતી – જાની જટાશંકર શંકરલાલ. પણ અમારા એ આદરણીય શિક્ષક.

જાનીસાહેબ બહુ વિલક્ષણ. દૂબળા-પાતળા, નીચાસરખા, પેટની તકલીફવાળા. ક્યારેક અશક્ત જેવા લાગે. પણ ભણાવતી વખતે આ બ્રહ્મદેવતાની અશક્તિ દૂર ભાગી જાય. ગુસ્સે થઈને તતડાવે ત્યારે કોષિત મુનિ જેવા ભાસે!

અંગ્રેજી શીખવે – બહુ સારી રીતે. સમજાવીને, ઠસાવીને, તરત કસોટી કરીને, પુનરાવર્તનો કરાવીને, અમારા મગજમાં ન જ ઊતરે ત્યારે અકળાઈને, પણ છેવટે સ્પષ્ટ કરી આપીને રહે. અને હસે ત્યારે ખડખડાટ હસે – ખાસ કરીને, જ્યારે કોઈ વિદ્યાર્થી કંઈ ભાંગરો વાટે ત્યારે છેક નાભિમાંથી હસે. ને અંગ્રેજીમાં ભાંગરા વાટવાનું તો સૌને હસ્તામલકવતું! અંગ્રેજીના વર્ગમાં અમારી બેવકૂફીઓ અંગે જે હાસ્ય-વર્ષા થયા કરે એનો સૌને લાભ મળે. ગણિત-વિજ્ઞાન-ગુજરાતી-સંસ્કૃતમાં પાવરધા હોય એમના પગ પણ અંગ્રેજીમાં ક્યારેક પાછા પડે. આત્મવિશ્વાસ ટોચ પરથી તળિયા તરફ ખસવા લાગે. પણ પરીક્ષા વખતે વળી શૂરાતન આવી જાય ને પરિણામ સુખદા. સત્રાંતનાં તો ઉત્તરપત્રો પણ જોવા મળે ને અમને થાય કે વાહ, આપણને અંગ્રેજી પણ આવડે છે ને કંઈ!

જટાશંકરની જય...

એક પ્રસંગ તો બરાબર યાદ રહી ગયો છે. થોડોક વખત અમારે ત્યાં કોઈ ચિત્રશિક્ષક ન હતા. એટલે ‘ચાર્જ’ જાનીસાહેબને અપાયો. એમને એની પકડ નહીં, ને એમાં રસ નહીં. પંડ્યાસાહેબને એ કહે કે ‘ભાઈ, આમાં મને ક્યાં નાખ્યો?’ અને અમારા મિત્રોમાં હું ચિત્ર‘કળા’માં બિલકુલ પચ્છમ. ધાર્યું પક્ષી પણ દોરી ન શકું. કોઈ એક પરીક્ષામાં બહુ કષ્ટપૂર્વક પોપટ દોર્યો પણ પછી એ ચિત્રમાં લીલો રંગ મન મૂકીને પૂર્યો – જેટલો મારા કલરબોક્સમાં હતો એ બધો જ ચોપડી દીધો હશે. પરિણામ આવ્યું ત્યારે જાનીસાહેબે, ભર્યા વર્ગમાં, મારા એ ચિત્રમાંથી જાડા લીલા રંગનો ટુકડો ઉખેડીને મને પાછો આપ્યો : ‘લે રમણ, બીજા ચિત્રમાં કામ આવશે...’ એમને થયું હશે કે, આવા વિદ્યાર્થીઓ હોય તો આપણે ચિત્રશિક્ષક પણ હોઈ શકીએ!

જાનીસાહેબ આમ ઘણા પ્રેમાળ, ને વાતરસિયા. અમારી સાથે પણ ઘણી વાતો કરે. સ્કૂલ છોડ્યા પછી પણ ઘણાં વર્ષો એમનો સંપર્ક રહેલો.

ખભેથી સ્ટેજ નમેલા, ઊભા વાળ ઓળતા, સફેદ ઝભ્ભા-ધોતીવાળા, લાંબાં ડગલાં ભરીને ચાલતા જાનીસાહેબની છબી હજુ નજર સામે આવે છે. પહેલીવાર સુદામાચરિત્ર વાંચેલું ત્યારે સહસ્રા જ, લાંબે ડગલે ચાલતા સુદામાની અને જાનીસાહેબની સંયોગભ્રાન્તિ થયેલી...

શંકરભાઈ પટેલ

સ્કૂલના બધા શિક્ષકોની વચ્ચે અમારા મિત્ર જેવા તો આ શંકરભાઈ. બિલકુલ યુવાન – વ્યાયામનો ડિપ્લોમા

શકીએ! સ્કૂલ છોડ્યા પછી પણ ઘણાં વર્ષો સુધી એમનો સંપર્ક રહેલો.

ખભેથી સ્ટેજ નમેલા, ઊભા વાળ ઓળતા, સફેદ ઝભ્ભા-ધોતીવાળા, લાંબાં ડગલાં ભરીને ચાલતા જાનીસાહેબની છબી હજુ નજર સામે આવે છે. પહેલીવાર ‘સુદામાચરિત્ર’ વાંચેલું ત્યારે સહસ્રા જ, લાંબે ડગલે ચાલતા સુદામાની અને જાનીસાહેબની સંયોગ ભ્રાન્તિ થયેલી...

શંકરભાઈ પટેલ

સ્કૂલના બધા શિક્ષકોની વચ્ચે અમારા મિત્ર જેવા તો આ શંકરભાઈ. બિલકુલ યુવાન – વ્યાયામનો ડિપ્લોમા કરીને તરત આવેલા. એટલે અમારી વચ્ચે વચનું અંતર પણ ઓછું. વળી

ફૂલગુલાબી. રતાશભર્યો ગોરો, સદા હસતો ચહેરો, શરીરમાં સ્ફૂર્તિ અને તરવરાટ –

પીટી ટીચર, એટલે એકદમ ફ્રિટ. કેટલાક વ્યાયામશિક્ષકો કડક ને કરડાકીવાળા, ને રુક્ષ હોય - એમની નિકટ જવું મુશ્કેલ. શંકરભાઈ મળતાવડા ને વાતરસિયા. અમારી મિત્રમંડળી સાથે નદી પર ફરવા પણ આવે. અલકમલકની, એમના હોસ્ટેલના દિવસોની તલ્લીનતાપૂર્વક વાતો કરે ને અમે ચકિત થઈને રસથી સાંભળીએ. એ, જાણે કે, અમારા સિનિયર સહાધ્યાયી જેવા.

પરંતુ શનિવારે સવારે એમનું શિસ્તભર્યું દમામદાર રૂપ દેખાય - માસ ડ્રીલ એટલે માસ ડ્રીલ, એમાં કોઈ જ સમાધાન નહીં. અમારી સ્કૂલની માસ-ડ્રીલ એમને લીધે બધે ખ્યાત થયેલી. આ સમૂહવ્યાયામ વખતે એ પૂરા કદના શિક્ષક લાગે. જરાસરખી ભૂલ કરનાર પર પસ્તાળ પડે, શિક્ષા થાય - ભલે પછી એમાં અમારી મિત્રમંડળીમાંનો પણ કોઈ વિદ્યાર્થી હોય. અમે પણ સમજી ગયેલા કે આ સમયગાળાને મૈત્રીપ્રદેશમાંથી બહાર જ રાખવાનો છે.

આ પી.ટી.(શારીરિક શિક્ષણ)માં અમને મુદ્દલ રસ નહીં, વ્યાયામ કરતાં જોર પડે! પરંતુ શંકરભાઈ જ્યારે બેન્ડના સંગીત-લય સાથે લેક્ઝિમદાવ કરાવે ત્યારે એમાં રસ પડે. એમાં એમનું કૌશલ પણ દર્શનીય. વર્ષો પછી, તોતોચાનના અનુવાદ વખતે કોબાયાશીના યુરિમ્બિક્સના પ્રયોગોની વાત વાંચી ત્યારે - શંકરભાઈસાહેબ સ્મરણમાં ઝબકતા ગયેલા.

શંકરભાઈ પાછા કવિજીવ - એકદમ સ્વપ્નિલ. સ્નેહસંબંધનાં કે ભાવાર્દ સંવેદનવાળાં કાવ્યો વાંચે-સાંભળે ત્યારે એ બહુ જ ભાવવિભોર બની જાય, એમની આંખો અધર્મીચી થઈ જાય, ને ચહેરો બિલકુલ લાગણીવશ! ભાવુકતાની આવી ક્ષણોમાં એ બહુ માસૂમ ને ઋજુ લાગે. એમના આવા કવિતારસથી ને એમની આવી સંવેદનશીલતાથી અમે એમની સાથે વધુ નિકટતા અનુભવતા.

એ મહેસાણા જિલ્લાના વતની. એટલે ‘કહેજે’, ‘કહે છે’ની જગાએ ‘કીજે’ બોલે. એટલું જ નહીં, આ ‘કીજે’ એમનો ઠેકો, વાક્યમાં ગમે તે સ્થાને આવી પડે. વાક્યના ઉપાડમાં પણ, ‘કીજે નદી તરફ જઈશું?’ એમ આવી જાય. એટલે આ ‘કીજે’ અમારી ટોળીમાં અંગત ટીખળનો શબ્દ બની ગયેલો - એમની નકલ કરવાની મજા પડી જાય. એમના સુધી આ ખાસ વાત ન પહોંચે એ અમે ઠીક ઠીક વખત જાળવેલું. પણ પછી કોઈકથી રહેવાયું નહીં. બનાવટી ગુસ્સો કરીને શંકરભાઈ કહે, ‘કીજે, અલ્યા મારી મશ્કરી કરો છો, બદમાસો...’

વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી

યુનિવર્સિટી-શિક્ષણના સંસ્કારોને બદલે ગુરુકુળ-પરંપરાના સંસ્કારો ઝીલીને આવેલા શાસ્ત્રી વિશ્વનાથ સંસ્કૃતના શિક્ષક તરીકે અમારે માટે, શરૂઆતમાં તો, કુતૂહલનો વિષય હતો! શાસ્ત્રી એમની મૂળ અટક નહીં, કમાયેલી અટક હતી. ‘શાસ્ત્રી’ પદવીધારી એટલે

શાસ્ત્રી, શાસ્ત્રીજી.

મૂળે એ અંજાર(કચ્છ)ના લોહાણા - ઠક્કર વિશ્વનાથ ગોકળદાસ. નાનપણમાં જ મુંબઈ જવાનું થયું ને મરાઠી માધ્યમમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધું, વળી ત્યાંથી ચિતોડગઢના ગુરુકુળમાં ગયા ને ત્યાંથી પછી બનારસ. ત્યાંથી શાસ્ત્રી થઈને ઉપાર્જનાર્યે પાછા ગુજરાતમાં. સંસ્કૃતમાં પણ અસ્ખલિત બોલી શકનાર આ યુવાનથી પ્રભાવિત થઈને અમારી શાળાએ એમને શિક્ષક તરીકે નિયુક્ત કરેલા. ('શાસ્ત્રી' પદવી પણ બી.એ. સમકક્ષ ગણાતી હતી.) પરંતુ એમને હિંદી-સંસ્કૃત બોલતાં આવડે, ગુજરાતી સાવ ભાંગ્યું-તૂટ્યું, ન આવડ્યા બરાબર. ગુજરાતીના થોડાક સંસ્કાર બચ્યા હશે, ને અહીં ગુજરાતી ભાષા સાથે અથડાઈ અથડાઈને સખળડખળ હિંદી-ગુજરાતીમાં ગબડાવ્યું. પણ ચાલ્યું. શિક્ષક સારા, વ્યાકરણના જાણકાર. એવા જાણકાર કે સંસ્કૃતનાં વિભક્તિ રૂપો પ્રથમા એકવચનથી સંબોધન બહુવચન સુધી તો એકચાસે બોલી શકે, ને એ જ રીતે નીચેથી ઉપર, 'રિવર્સ' ગતિએ, સંબોધન બહુવચનથી પ્રથમા એકવચન સુધી પણ એ જ ત્વરા અને ગતિથી બોલી શકે! રમૂજ અને પ્રભાવકતા એકાકાર થઈ જાય, અમારામાં. સંસ્કૃતનું અમારું વ્યાકરણજ્ઞાન કંઈક લથડાતું ચાલતું હતું એને, લથડતા માધ્યમમાં શીખવીને પણ એમણે સ્થિર અને મજબૂત કર્યું. 'ગાયનો દાન' એવો લિંગવ્યત્યય અને 'જો છે, જો છે' એવી હિંદી-ગુજરાતી મિશ્ર લઢણો વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને જ નહીં, શિક્ષકો સમેત આખી નિશાળને હાસ્ય-રમૂજ પૂરાં પાડે. વળી આ ગુરુકુળ-ફેશ બ્રહ્મચારી વ્યવહાર-દુનિયાથી પણ ટેવાયેલા નહીં. મારાં મોટી બા કહેતાં : 'બચારો નાદાન ભોળિયો બ્રાહ્મણ છે!' (એમને મન તો શાસ્ત્રી અટક એટલે બ્રાહ્મણ.)

પરંતુ સારા વિદ્વાન શિક્ષક તરીકેનું ગૌરવ એ રળ્યા - સ્કૂલમાં અને ગામમાં પણ. એમની આંગિક ભાષા (બોડી લેંગ્વેજ) હજુ મંત્રોચ્ચાર કરતા ગુરુકુળ-બટુકના જેવી જ. વર્ષો સુધી, આવા હાવભાવથી - માથું હલાવીને અને હાથ કંઈક વધારે લાંબા-પહોળા કરીને વાત કરવાની એમની આદત રહી. પરંતુ પછી ગુજરાતી સરખું થયું, માન મળતું ગયું એમ આત્મવિશ્વાસ દઢ થતો ગયો. પછી તો એ, શિક્ષકની નોકરી દરમ્યાન જ એમ.એ. થયા. થોડાં વર્ષ પછી સ્કૂલમાંથી નીકળીને ઈડરની કોલેજમાં અધ્યાપક થયા. એના એક વર્ષ પછી હું પણ ઈડર કોલેજમાં અધ્યાપક. અમે સહકાર્યકરો, પણ ભાવનાત્મક સ્તરે હું ગુરુઆદર-સંબંધે વર્ત્યો. એ તો હંમેશાં મિત્રસંબંધે જ વર્ત્યાં. ઘણાં વર્ષો સાથે રહ્યા એથી અમારો પરિવાર-સંબંધ પણ રહ્યો. મારા અભ્યાસકાળના દિવસોમાં શાસ્ત્રીસાહેબ - અને બીજા બેત્રણ શિક્ષકો - અમારે ત્યાં પેઈંગ ગેસ્ટ તરીકે જમતા. મારાં મોટી બા (નાની)ના ઘરનું એ પણ એક નિર્વાહસાધન હતું. આ શિક્ષકોને ઘરના ભોજન સાથે મોટી બાની વત્સલતાની ઉષ્મા પણ મળતી. શાસ્ત્રીસાહેબ સાથેની નિકટતાનું આ પણ એક નાનુંસરખું પણ મહત્ત્વનું કારણ હતું.

જેમ ગુજરાતી પ્રત્યે એમ સંસ્કૃત પ્રત્યે મારી પ્રીતિ રહી એમાં પંડ્યાસાહેબના કાવ્યશિક્ષણનો ને શાસ્ત્રીસાહેબના વ્યાકરણશિક્ષણનો સારો ફાળો રહ્યો. છેક એમ.એ. સુધી મેં ગુજરાતી સાથે સંસ્કૃત વિષય પસંદ કરેલો – એન્ડાયર ગુજરાતી નહીં. જ્યારે એમ.એ.ના વિદ્યાર્થીઓને મારે ઉત્તરરામચરિત અને શાકુન્તલ શીખવવાનાં આવ્યાં ત્યારે કોલેજકાળના ઉત્તમ અધ્યાપકો ઉપરાંત આ સ્કૂલકાળના શિક્ષકોની ઊર્જા પણ બળ આપતી રહી હશે, જરૂર.

ભાનુપ્રસાદ ભોળાનાથ ત્રિવેદી

હરિપ્રસાદ પંડ્યાને એક વર્ષ બી.એડ. કરવા બહાર જવાનું આવ્યું ત્યારે અમે ઉદાસ હતા – હવે આટલું સરસ કોણ ભણાવશે?

નવા શિક્ષક આવ્યા – આચાર્ય તરીકે. પંડ્યાસાહેબ જેવા ઊજળે વાન નહીં, સ્હેજ ભીને વાન. લાંબો નહીં પણ જરાક ચોરસ જેવો ચહેરો. નાનીસરખી મૂછ – અમને જરાય ગમેલી નહીં. અમે કહેતા – ‘ટુકડો મૂછ.’ ઊંચાઈ પંડ્યાસાહેબ જેટલી નહીં, સ્હેજ નીચા. પણ ખભા પહોળા – પૃથુલ.

અમારી તુલનાવૃત્તિને ગમ્યું નહીં! પણ આ આચાર્યસાહેબે ભણાવવાનું શરૂ કર્યું ને અમારો અવસાદ ઓછો થતો ગયો. ધીમે ધીમે આ ત્રિવેદીસાહેબે અમારાં મન-હૃદય જીતી લીધાં. કેટલી બધી જાણકારી! ને વળી ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી ગુજરાતીના કવિ. એમનાં છપાતાં કાવ્યોની ઑફપ્રિન્ટ્સ પહેલીવાર જોયાનો અમારો અનુભવ રોમાંચક હતો. કિશોરવયના વિદ્યાર્થી તરીકે અમને આ બધું નવું નવું, કંઈક અ-‘લૌકિક’ પણ, લાગતું હતું. પંડ્યાસાહેબે છંદનાં પગથિયાં ચડાવીને કવિતાના દ્વારે પ્રાથમિક પ્રવેશ કરાવેલો; ભાનુભાઈએ અમને એ દ્વારથી આગળ, અનેક ઓરડાઓમાં ફેરવ્યા. કવિતાના રસને પોષ્યો, મજબૂત કર્યો ને ચિત્તહૃદયમાં વિસ્તાર્યો.

એમનેય અમારામાં રસ પડ્યો : આ ગામડાગામમાં, અમારા જેવા, પંડ્યાસાહેબ થકી કાલિદાસ-ઉમાશંકર જેવાની કવિતાનો આછોશો સ્પર્શ પામેલા, પઠનસંસ્કારો અને છંદસંસ્કારોથી ‘પ્રવેશપાત્ર’ બનેલા ભાવકો એમને ક્યાંથી મળવાના હતા? એટલે એમની કવિતાના અમે ભાવક શ્રોતાઓ. સાચું અને કાવ્યને ખોલી આપનારું આવું મનો-હર પઠન અમે પહેલી વાર સાંભળતા હતા. અમે તો પછી એમની કવિતાની ડાયરી સુધી પહોંચી ગયેલા. (એમાંનાં કેટલાંક, સઘન રાગાવેગી (ઈરોટિક) કાવ્યો અમને એ ન વાંચવા દે. પણ એક વાર – એમની ગેરહાજરી હશે ત્યારે? – અમે એ ‘દીઠી બાલા, સ્ફટિક સરખી તાહરી...’ કાવ્ય સુધી પણ પહોંચી તો ગયેલા...)

એમના ઘરે ચાલતી મહેફિલોમાં, કાવ્યપઠન સાથે એ કવિતાને ખોલતા પણ રહે, એમની રીતિ બહુ લાક્ષણિક. થોડીક આત્મરતિ પણ એ જરાક ઠાવકી ને માર્મિક રીતે કરી લે. કહે, ‘ગુજરાતી કવિતામાં મારું ડિક્શન – પદાવલી – કવિમિત્રોની ચાહના પામેલું

છે, ગુરુ ઉમાશંકરની પણ...' સંસ્કૃત-ગુજરાતીના સંવાદી પુટવાળી એમની આ પદ્મવલીના પરિચયે, ને એમનાં વિચારગર્ભ સઘન છંદોબદ્ધ કાવ્યોની સાથે એમનાં લયવાહી રોમેન્ટિક ગીતોના શ્રવણે અમારો કવિતારસ ઘૂંટાતો જતો...

એમણે સૌથી સરસ કર્યું તે તો - ગુજરાતીના પુષ્કળ કાવ્યસંગ્રહો દ્વારા કવિતાના વિસ્તીર્ણ સમુદ્રમાં અમને સીધા જ ફેંક્યા તે. એમાં ડૂબકીઓ ખાઈખાઈને અમે તરવા લાગ્યા. ૧૫-૧૬ની વયના કિશોરોનાં મનજળ એમણે ડહોળી નાખ્યાં. કોલેજો-યુનિવર્સિટીઓમાં પણ ભાગ્યે જ પામવા મળે એવો 'કાવ્યજ્ઞ વિદ્યાભ્યાસ...' અમે શાળાજીવનમાં પામતા થયા...

ગુજરાતી કવિતાના એ સમયના વાચનમાં અમે સૌથી પહેલાં પ્રભાવિત થયા રાજેન્દ્ર શાહ અને નિરંજન ભગતની કવિતાથી. લયસંસ્કારોનું બહુ ઝીણું નક્શીકામ અમારાં ચિત્ત પર કરવામાં એ કાવ્યોએ ટાંકણાંનું કામ કર્યું. એ કાવ્યો કષ્ટે સમજાય, પૂરાં ન પણ સમજાય - પરંતુ લયલુધ્ધિ અચૂક આવે. એથી, કાવ્યોનાં કાવ્યો, ત્યારે, અમને મોઢે થઈ ગયેલાં! રાજેન્દ્રભાઈનું 'શ્રાવણી મધ્યાહને' જેવું લાંબું કાવ્ય પણ મારા સ્મૃતિ-કોષોમાં પૂરેપૂરું શોષાઈ ગયું ને વર્ષો સુધી અકબંધ રહ્યું. આ જ લયમાં, પછીનાં વર્ષોમાં, કાન્તનાં ખંડકાવ્યો પણ સ્મરણબદ્ધ થતાં ગયાં. રાજેન્દ્ર શાહના છંદપ્રવાહ પછી નિરંજન ભગતના છંદવેગનો જુદો સ્વાદ પણ, એમના થકી અમે પામ્યા. ભાનુભાઈ 'હા ધિક્ક તને છલમયી છટ હા તું ધૂર્ત...' વાંચે, ને એનાથી અમે પ્રભાવિત થયા હોઈએ ત્યાં, ભર્તૃહરિની પંક્તિ - 'ધિક્ક તામ્ ચ ત્વં ચ મદનં ચ ઈમામ્ ચ મામ્ ચ' પણ સંભળાવે. એવી એ દિવસોની જાહોજલાલી હતી !

પરંતુ આ કાવ્ય-નશામાં જ અમને રાખવાને બદલે ભાનુભાઈએ અમારા વર્ગ-અભ્યાસ અંગે પણ ખબરદારી રાખી - બહુ જ શિસ્તપૂર્વક. ભણવામાં જો ક્યાંય ચૂક પડી તો એમનો તીક્ષ્ણ વ્યંગ કોઈ મોટી ત્રાડ કરતાં પણ વધારે અસર કરનાર બનતો! બીજી બાજુ અમારા વિજ્ઞાન-ગણિતના શિક્ષકો પણ એટલા જ તૈયાર ને સાવધ હતા. અખૂટ રસવાળો અમારામાંનો વિદ્યાર્થી ખંત-ખાંખતવાળો પરીક્ષાર્થી પણ રહ્યો.

ત્રિવેદીસાહેબ માત્ર ભાષા-શિક્ષક અને આચાર્ય જ નહીં - વોલીબોલના પણ જાણકાર ને રસિક ખેલાડી. ભાગ્યે જ કોઈ ગ્રામપ્રદેશની સ્કૂલના આચાર્ય, સાંજે સ્કૂલ છૂટ્યે શિક્ષકો-વિદ્યાર્થીઓ સાથે વોલીબોલ રમવાનું પસંદ કરે. પણ ભાનુભાઈ બદ્ધ-અક્કડ જરાય નહીં, ખુલ્લાં મન-વિચારવાળા. સ્ફૂર્તિવાળા ખેલાડી. બોલ પોતાની બાજુએ આવે ત્યારે 'માઈન'ને બદલે 'સાઈડ' બોલીને બોલને સામેની બાજુ ત્વરાથી ફટકારે. એમની સર્વિસ પણ ઘણી વિલક્ષણ હતી, ને અકાટ્ય.

ભાનુપ્રસાદના બે નાના ભાઈઓ - એ પણ સાહિત્ય-સંગીતના રસિયા. ઘણી વાર એમને ત્યાં આવે. એમનાથી નાના ભગુભાઈ (કે ભૃગુભાઈ?) - એ પણ કોઈ સ્કૂલમાં

શિક્ષક હતા. ઝાઝું લખે નહીં, પણ સાહિત્યની ઝીણી જાણકારીવાળા. એક વાર, આછું યાદ છે કે, એ સમયની કોઈ સાહિત્યિક ગરબડ વિશે ભાનુભાઈએ અને ભગુભાઈએ સંયુક્ત રીતે, ભાણંદ-ભગાણંદ એવા છન્ન નામે, વ્યંગભર્યો અસરકારક લેખ કરેલો ને કોઈ છાપાની સાપ્તાહિક પૂર્તિમાં એ છપાયેલો.

પણ અમારો મિત્ર થઈ ગયો એ તો મનુ – ભાનુભાઈનો સૌથી નાનો ભાઈ. અમારાથી એકાદ વર્ષ આગળ હશે. એ બહુ સારું ગાય. અને હંમેશાં ગુજરાતી કવિઓનાં જાણીતાં ગીતો ગાય. રાજેન્દ્ર શાહનાં ‘વંન વંન મ્હોરી વનરાઈ રે...’ અને ‘હાલતાં ને હાલતાં તે વગડાની વાટથી...’ એટલા સૂરમાધુર્યથી એ ગાય! આજેય મારા કાનમાં એ સૂર એવા જ ગુંજે છે. મનુ આવે એટલે કાવ્યગોષ્ઠિને સંગીતની સંગત મળે.

બીજા કોઈ પણ શિક્ષકના ઘર કરતાં ભાનુભાઈના ઘરમાં, એ આચાર્ય હોવા છતાંય, અમારો વધારે ‘પગપેસારો.’ રસોડામાં પણ અમારો સાધિકાર પ્રવેશ – કાન્તાબહેન પણ એટલાં જ પ્રેમાળ ને માયાળુ. અધ્યાપક થયા પછી – શું ઈડરમાં કે શું વડોદરામાં – મારા ઘરમાં, અમારા પ્રિય વિદ્યાર્થીઓનો રસોડા સુધી પ્રવેશ થવા લાગ્યો ત્યારે ‘અમારા’ એ દિવસો યાદ આવી જતા. ભાનુભાઈને મનોમન કહેતો કે સાહેબ, ક્યાં ભોગવું છું – આનંદથી.

ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી ચિત્રોડામાં બહુ ટક્યા નહીં. પંડ્યાસાહેબ બી.એડ્. પછી પાછા આવ્યા એ પછી આ બંને ઉત્તમ શિક્ષકો વચ્ચે થોડુંક તેજોઘર્ષણ રહેવા લાગ્યું. હરિપ્રસાદ પંડ્યાની સતેજ મહત્વાકાંક્ષાથી અકળાઈને કે કેમ પણ ભાનુભાઈએ સ્કૂલ છોડી દીધી ને મહેસાણા જિલ્લાના મકાખાડ ગામની એક નાની સ્કૂલમાં આચાર્યપદે ગયા. ત્યાં પણ અમે બેત્રણ મિત્રો એક વાર, કોલેજમાં ભણતા ત્યારે, જઈ આવેલા – બે’ક દિવસ રહી આવેલા.

પછી તો ભાનુભાઈ અમદાવાદની કોલેજમાં અધ્યાપક થયા, નિવૃત્તિ પછી ગાંધીનગરમાં સ્થાયી થયા છે. દરમિયાન કાવ્યસંગ્રહો ઉપરાંત શાલવન, વિક્ષિપ્તા, વગેરે જેવી જાણીતી નવલકથાઓ પણ પ્રગટ કરી.

એટલે ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી તો ગુજરાતભરના સાહિત્યજગતમાં જાણીતા – એમના વિશે વધુ શું લખવાનું હોય?

*

આ ‘વધુ શું લખવાનું’-ભાવ મને કોલેજકાળના શિક્ષકો વિશે લખતાં રોકી રહ્યો છે. બધા જ શિક્ષકો સાહિત્યકારો તરીકે બહુ જાણીતા. એમની રેખાઓ તો સૌને પરિચિત. વળી ઉમાશંકર જોશી વિશે, ધીરુભાઈ ઠાકર વિશે, નગીનદાસ પારેખ વિશે, રમણલાલ જોશી વિશે તો અન્યત્ર (સ્મૃતિવિશેષ નામના મારા પુસ્તકમાં) મેં લખ્યું જ છે.

એટલે અહીં જ અટકવું યોગ્ય થશે.

‘માટી’ વિશે | લાભશંકર ઠાકર

પ્રિય સહૃદય મિત્ર શ્રી સિલાસ પટેલિયાના ૨૦-૮-૨૦૧૪ના પોસ્ટકાર્ડમાં આ ભાવકને એક કાવ્ય મળી ગયું. જેનું શીર્ષક છે ‘માટી’. સાંભળીએ સર્જકકવિના કાવ્યના આરંભને :

માટી
ઘાસલગંધથી ભરીભરી,
ધરાની હૂંફાળી, હળવી ગરમીથી
હથેળીને થામી લેતી
સહસ્રા વીંટળાઈ વળે મને !
ને
મારી કોરી ધાકોર આંખમાં
લહેરાઈ ઊઠે
લહેરાતાં ધાનભર્યા ખેતરો...

જેમનાં શૈશવ – કેં શોર્ય – તારુણ્યના વર્ષો ગ્રામભૂમિમાં પસાર થયા હોય તેમને આ ગંધવતી ભૂમિના, ધરતીના ગંધસત્યનો સાક્ષાત્કાર થયો હોય. હા, પૃથ્વી ગંધવતી છે. વર્ષાના આરંભના અમીઠાંટણા ધરતી પર વરસે અને નાસાગ્રાહ્ય સુગંધ-સત્યના સચ્ચિદાનંદથી મનોદૈહિક ચેતના સુખનો અનુભવ કરે. કવિ શ્રી સિલાસ તો આ ગંધવતી ધરાની કેવી આત્મીય નિકટતા અનુભવે છે ! સત્યજીત રેન્ની ‘પથેર પાંચાલી’માં વર્ષાના આરંભને ચલચિત્ર સર્જકે નેત્રપ્રત્યક્ષ તો કર્યો જ છે. પણ વર્ષાના ઇંટા પડવા માંડે છે તેની સાથે જ અનુભવી પ્રેક્ષકને ગંધવતી ભૂમિની માટીના સુગંધસત્યનોય નેઝલ ઝંકાર નાક થકી સમગ્ર મનોદૈહિકતાને ઝંકૃત કરી દે છે.

પ્રસ્તુત કાવ્યના સર્જકને તો લહેરાતાં ધાનભર્યા ખેતરો ચાક્ષુષ સુખનો અનુભવ કરાવે છે. કવિની કોરીધાકોર આંખોમાં લહેરાઈ ઊઠે છે, લહેરાતાં ધાનભર્યા ખેતરો...

સર્જકકવિએ પંક્તિના અંતમાં મૂકેલા એકાધિક ટપકાઓ સુખસભર લહેરોના આંતર્બાહ્ય સાતત્યસત્યને વ્યંજિત કરે છે. હા, આ ‘સુખ’ છે. ‘સુ’ એટલે સમ્યક્ અને ‘ખ’ એટલે આકાશ, અવકાશ. સમગ્ર મનોદૈહિક ચેતનામાં સમ્યક્ અવકાશમાં સુખ પ્રસરી રહે તેવી આ ઘટના છે. ભાવકનો પ્રતિભાવ તો પ્રસર્યા જ કરે નિજ મનોમયતામાં. પણ હજી સર્જકકવિની આ રચનાની પછીની પંક્તિઓ ભાવકને આકૃષ્ટ કરે છે.

સાંભળીએ પ્રસ્તુત કાવ્યની હવે પછીની પંક્તિઓ :

ઢેયું મારું સૂનું સૂનું
છલકાઈ ઊઠે

પંખીઓના કલશોરથી...
 મારા કાનના કોડિયાઓની
 સુકકી બરડ ધાર
 થાય ભીની જાણે પાનની
 ભીનેરી નસ...
 ને
 એ કોડિયે પ્રગટે ઉજાસ !
 સાંજ ઢળે
 ને હવે માટીય લે છે મને
 પ્રગાઢશ્લેષમાં !

આ કાવ્યના સર્જક આમ નગરના રેલવેસ્ટેશનના બાંકડે ટ્રેનની પ્રતીક્ષામાં બેઠા છે. હાસ્તો, ૨૦-૮-૨૦૧૪ની સાંજ તે વર્ષાઋતુનો સંકેત કરે છે. માટીની મઘમઘતી વાસ સ્મૃતિપ્રત્યક્ષ થાય અને નાસાગ્રાહ્ય પણ થાય. તેની સાથે જ માટીના જાયા, ખેતી સાથે સંલગ્ન અને ગ્રામજીવનનાં બાળપણ અને કિશોરાવસ્થા જેમણે પ્રકૃતિની નિકટતામાં પસાર કર્યા હોય તેને માટીના ગંધસત્યનો મહિમા અનેરો ન હોય ? આ લા.લા. તો પાટડી નગરીના ધૂળિયા ગામમાં ઊછર્યા હતા, છતાં વર્ષાનાં છાંટણાં થતાં મઘમઘતી માટીના સુખનેય આ ક્ષણે સ્મરે છે અને વર્ષાનાં જળ ઝીલતા, નાચતા, કૂદતા પોતાને સ્મૃતિપટ પર મીડ શોટમાં જોઈ રહ્યા છે, સર્જકકવિના સથવારે, પાંચ-છ-સાત વર્ષની વયે, આજે ૭૯ વર્ષની વયે.

ના, વિસ્તારની જરૂર નથી. માત્ર પ્રિય વાર્તાસર્જક પન્નાલાલ પટેલની બે પંક્તિઓ યાદ આવે છે. ‘માનવીની ભવાઈ’ની પ્રથમ આવૃત્તિના નાનકડા નિવેદનને અંતે પન્નાલાલે બે પંક્તિઓ મૂકી છે.

મેલું છું ધરતી ખોળે ખેલતો
 મારી માટીનો મોંઘેરો મોર.

તા. ૧-૯-૨૦૧૪

એકાધિક અર્થવર્તુળો રચતી ‘મુક્તિ’ | ઇલા નાયક

કથાસાહિત્યમાં સમાજ અને વ્યક્તિ બંનેનું મહત્ત્વ છે. કોઈ કૃતિમાં સમાજ અગ્રભૂમિએ હોય તો કોઈમાં વ્યક્તિ. કંદર્પ ૨. દેસાઈની ‘મુક્તિ’ (નવનીત-સમર્પણ, ડિસે. ૨૦૧૩) વાર્તામાં વ્યક્તિચેતના કેન્દ્રસ્થ હોવા સાથે એમાં પ્રગટતો સમાજ પણ મહત્ત્વનો બની રહે છે. વાર્તા સાંપ્રત સમયમાં જીવતા મનુષ્યની છે તેથી અહીં નિરૂપિત સમાજ, વિચારધારા, પરિવેશ અને ભાષા પણ આ સમયનાં જ છે. અહીં નારીમુક્તિવિચાર આત્યંતિકતાથી નહીં પણ સંવેદનશીલતાથી વાર્તારૂપ પામ્યો છે.

વાર્તાવસ્તુ આ પ્રમાણે છે : મીતા અને રવિ ગાઢ મિત્રો છે, મિત્રોથી પણ વિશેષ છે તેમનો સંબંધ. બંનેએ એકબીજા પાસે કશું કમિટ કર્યું નથી, પણ તેમનાં વાણી, વર્તનમાંથી કમિટમેન્ટ જ સૂચિત થાય છે. બંને ચાલવા નીકળ્યા છે અને એમની પાસેથી એક બાઈક જોરથી પસાર થઈ એની પાછળ બેઠેલા છોકરાએ મીતાની છાતી પર હુમલો કર્યો. મીતા બચી તો જાય છે પણ આ ઘટનાથી બંને સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. આ પછી બંનેના મનમાં જે વિચારવલોણું ચાલે છે તેનાથી વાર્તા વિકસી છે. મીતા-રવિના સંવાદો તથા તેમની સ્વગતોક્તિઓ દ્વારા વાર્તારચના થઈ છે. વાર્તાકારે જુદા જુદા ઘટકો દ્વારા વાર્તાગુંફન કર્યું છે. મીતા અને રવિનું ચાલવા જવું તથા બાઈકર્સના મીતા પર હુમલાની ઘટના એ વાર્તાનો પ્રથમ ઘટક છે.

વાર્તાના બીજા ઘટકમાં રવિ મીતાને મૂકવા જાય છે. મીતાને સમજાઈ ગયું કે ચિત્ર ડહોળાઈ ગયું છે અને શાંત પાણીમાં વમળો ઊઠ્યાં છે. એને થાય છે કે હવે તેમનો સંબંધ પહેલાં જેવો સરળ, નિર્દોષ કે રમણીય નહીં રહે. રવિની આંખમાં તેણે ભય અને લાચારી જોયાં. એના પૌરુષ પર ઘા થયો હોય એવું તે જુએ છે. ડહાઈ ગયેલા રવિને તે હળવો કરવા પ્રયાસ કરે છે. આવી ઘટના તો રોજિંદી છે અને તેણે પણ એને પહેલી વાર જોયેલી ત્યારે સીટી મારેલી તે યાદ કરાવે છે. આવું બોલતી મીતા પણ વિચલિત થઈ જ છે. દર વખતે રવિની પીઠને ચોંટીને બેસતી તે આજે સહેજ અંતર રાખીને અળગી જ બેઠી હતી. મીતાને ઘરે ઉતારતાં રવિ ફિક્કું હસે છે. મીતાને થાય છે : શું રવિની સઘળી કુમાશ પેલી દઝાડી દેતી પાળ ભરખી ગઈ ?”

ઘરે ગયા પછી રવિના મનમાં જે મંથન ચાલે છે તેનું નિરૂપણ ત્રીજા ઘટકમાં થયું છે. આવા બનાવોની આજે નવાઈ ન હતી તે રવિ સમજે છે. પણ આજે આવું બન્યું ત્યારે તેઓ બંને સાથે હતાં અને આ મીતા સાથે બન્યું હતું. તે યાદ કરે છે કે મીતાને શોર્ટ ટોપમાં પહેલી વાર જોયેલી ત્યારે આપોઆપ એના મોંમાંથી સીટી નીકળી ગઈ હતી, અને મીતાએ એના તરફ જોયું હતું, પણ એના આ વર્તનમાં તો મીતાને કોમ્પ્લિમેન્ટ આપવાનો ભાવ હતો અને મીતાએ એ કોમ્પ્લિમેન્ટ સ્વીકાર્યા પણ હતાં. જ્યારે આ છોકરાઓ તો શિકારીભાવથી વત્ત્યાં હતા. તે કેટલીક માથાફરેલી છોકરીઓને પણ યાદ કરે છે. આવું બધું ઘણું ઘણું તે વિચારે છે કેમ કે આ ઘટનાએ તેને હચમચાવ્યો હતો. તે આ ઘટના ભૂલી શકતો નથી. તે વિચારે છે, “ધારો કે એ છોકરો ઝપટ મારવામાં સફળ થયો હોત, મીતા નીચે પડી ગઈ હોત...” તે આગળ વિચારી શકતો નથી. એક-બેને તો પોતે પહોંચી વળત પણ ત્રણ ત્રણ મવાલીને તે કેવી રીતે ડારી શકત ? તેના આંતરમનમાં એક વાત ઊગી છે તે એ કે પોતે કાયર તો સિદ્ધ નથી થયો ને ? તેને મા યાદ આવે છે. તે મનોમન કહે છે, “મા, તમે જ કહો, જો હું એ ત્રણ જણથી મીતાને બચાવી ન શકું તો એમ આઈ કાવર્ડ ? હું મીતાને આ સ્થિતિમાં છોડીને ભાગી જાઉં

તો કાયર કહેવાઉં... પણ કેન આઈ ?” એના પૌરુષ પર ઘા પડ્યો છે એનું મંથન ચાલ્યા કરે છે. મીતાને પણ આ જ વાત પીડે છે. રવિ મીતાને ફોન કરવા વિચાર કરે છે, પૂછવા માગે છે એને, પણ વિચારનું લોલક બીજી બાજુ જાય છે. મીતા શું વિચારે છે એ એની વાત છે પણ રવિ તું શું વિચારે છે ? તારી લાઇફ વિશે કે લાઇફ પાર્ટનર વિશે તું ક્લિયર છે ? જેમ જેમ વિચારતો જાય છે તેમ તેમ તે ગૂંચવાતો જાય છે. એટલામાં એક બાઈક પસાર થાય છે. એના પર એક છોકરો-છોકરી બેઠાં હતાં. પાછળ બેઠેલી છોકરીએ પૂરો પંજાબી સૂટ પહેર્યો હતો ને મોઢા પર બુકાની બાંધી હતી. આ દશ્ય જોઈને તેને રસ્તો મળી જાય છે.

વાર્તાના ચોથા ઘટકમાં બીજા દિવસે રવિ મીતાને મળે છે એ દશ્ય રજૂ થયું છે. કોફીટેબલ પર સેન્ડવિચ ખાતાં રવિ મીતાને કહે છે, “આયમ સૌરી ગઈ રાતે...” મીતા કહે છે, “મૂક એ વાત. રાત ગઈ બાત ગઈ.” મીતાને તો આ પહેલાં બસમાં, બસસ્ટેન્ડે, રસ્તે ચાલતાં આવા અનેક અનુભવો થયા હતા, તેથી જ તેણે પપ્પા પાસે સ્કૂટી લેવડાવી હતી. તેની ગઈ કાલની વાત યાદ કરવી નથી. રવિ મીતાને કહે છે, “તું આ ટૂંકા કપડાં પહેરવાનું છોડી દે. આઈ કાન્ટ સે કે પંજાબી પહેર પણ જીન્સ કે ફૂલ ટોપ કે...” રવિની આ વાતથી મીતાને આઘાત લાગે છે. પોતે કેવાં કપડાં પહેરવાં એ એની ચોઈસની વાત છે. તે કહે છે, “આર યુ કેંઝી ? મારાં કપડાં ને આ વાતને શું લાગેવળગે ? ને હું શું કામ એમ કરું ?” રવિ એને કહે છે, “તને કોઈ કંઈ પણ કરી જાય આઈ કાન્ટ બેર... એક-બેને તો હું પહોંચી વળું પણ પેલી દિલ્હીવાળી જેવું કંઈ થાય તો ?” મીતા રવિની પીડા અને કન્સર્ન સમજે છે. એ એને પ્રેમથી સમજાવે છે, પણ રવિની વાતોથી મીતા ડિસ્ટર્બ થાય છે. તેને થાય છે, “આ તો નરી કાયરતા છે. કન્સર્ન હોવું એટલે શું આમ પાબંદી ફરમાવવી ? આપણે કંઈ સોળમી સદીમાં તો જીવતા નથી...”

આ પછી પાંચમા ઘટકમાં રવિની વાતોની મીતા પર શી અસર થાય છે તે મીતાની સ્વગતોક્તિ દ્વારા રજૂ થયું છે. મીતા વિચારે છે કે એણે કપડાં બદલવાની જરૂર નથી. એ છોકરાંઓએ એમની નજર બદલવાની છે... જો સ્ત્રીઓ જમાના સાથે બદલાય છે તો પુરુષો કેમ નહીં ? એમને કેમ પોતાની જૂનીપુરાણી બંધિયાર હવામાં કેદ રહેવું છે ? કદાચ તો જ એ પોતાનું વર્ચસ્વ – પૌરુષ જાળવી શકે. પોતાનાથી અલગ જેન્ડર સ્ત્રી બરોબરી કરે છે, આગળ વધે છે એ સહન નથી થતું. રવિની વાતને યાદ કરતાં તેની છાતીમાં શારડી ફરે છે. તે નિર્ણય કરે છે, “હું મારી જાતને બદલીશ નહીં. આખરે મારી નજરમાં મારી પણ કોઈ કિંમત છે.” તે વિચારે છે કે, “એના રક્ષણની જવાબદારી કંઈ રવિની નથી, કે તે આટલો ગંભીર થઈ ગયો છે.” તે પોતાના રક્ષણ માટે પર્સમાં મશી સ્પ્રે પણ રાખે છે. તેને પોતાના વિચારો છે, અભિપ્રાયો છે તેથી વાતને આગળ વધવા દેવી કે નહીં એ નક્કી કરવામાં એનો પણ રોલ હોવો જોઈએ. આમ છતાં કશુંક

થાય તો એ વેઠવાની જવાબદારી સહિયારી હોય. વળી ટૂંકાં કપડાં પહેરવાથી જ આવું બન્યું એવું થોડું છે ? એમ ને એમ પણ આવું બની શકે. મીતાને મનમાં માઠું લાગે છે કે માણસ તરીકે એની કોઈ ઇજાત નહીં ? “જે કંઈ કિંમત તે માત્ર ને માત્ર સ્ત્રી તરીકેની જ ?” મીતાના આ વિચારોમાં સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો સૂર રહેલો છે. આવા અનેક વિચારોથી તેનું માથું ધમધમી રહે છે. પહેલાં તો આવું કંઈ થાય તો તે રવિને ફોન કરીને હળવી થઈ જતી. બંનેને એકબીજાને મળ્યા વિના ચાલતું નથી. પણ હવે ? તે ઊલટું વિચારે છે કે આ સંબંધ ન રહે તો એ બીજા કોઈ માણસ સાથે પણ ખુશ થઈ શકશે. પણ રવિ સાથે હવે નહીં. આ વિચાર આવતાં જ તે ખાલી થઈ જાય છે. એને દોડીને રવિ પાસે જવાનું મન થાય છે પણ એની પાસે જવું એટલે એના વિચારોને સરેન્દર થવું ? એ કંઈ સમજાતું નથી. તે મમ્મીને ફોન કરે છે અને રિલેક્સ થઈ જાય છે.

છહા ઘટકમાં વાર્તાકારે રવિની મૂઝવણ વ્યક્ત કરી છે. એને મીતાની હળવાશ ગમતી નથી. પણ એના સુખમાં જ પોતાનું સુખ સમજી એ ખસી જાય તો કેમ ? આવા વિચારમાત્રથી એને પીડા થાય છે. પીડા તો બેઉ બાજુ વેઠવાની છે. તો પછી આ ચાહતું, એની કેર કરવી એ બધું ઉપરછલું જ ને ? એ જશે તો બીજી ! એવો વિચાર આવે છે. પણ બીજા કોઈનો ચહેરો નજર સામે આવે તો ને ? તે મીતાને મમ્મીની જેમ સાડીમાં જોવા નથી ઇચ્છતો. આવા અનેક ઊલટાસૂલટી વિચારો કરતો હોય છે ત્યાં સલવાર-કમીઝ પહેરેલી ખુશખુશાલ મીતા આવી પહોંચે છે. જાણે કે એમ કહેતી ન હોય કે, “લે, બસ મેં તારી વાત માની લીધી.” મીતાનું આવું પરિવર્તન રવિને ગમતું નથી. તેને થાય છે કે એણે આ શું કર્યું ? મીતાની ઓળખ જ છિનવાઈ જાય એવું તો એ ઇચ્છતો જ નથી. એને પોતાની વાત અજુગતી અને અનુચિત લાગે છે. અહીં વાર્તા અંત પામે છે.

વાર્તાકારે ‘મુક્તિ’ના અર્થને બીજા અંતિમેથી જોયો છે. પોતાને નહીં બદલવાનો નિર્ણય કરતી મીતા અંતે પંજાબી ડ્રેસ પહેરીને રવિને મળવા આવે છે તો પોતે જ જે ડ્રેસનું સૂચન કર્યું હતું તેમાં મીતાને જોઈને રવિ ખુશ થવાને બદલે પશ્ચાત્તાપ અનુભવે છે અને કહે છે : “ઓ માય ગોડ ! મેં આ શું કર્યું ?” ભલેને આ એ જ મીતા હોય પણ એ મારી પેલી મીતા તો લાગતી જ નથી ! શું મેં એની ઓળખ છીનવી લીધી ?” રવિ માટેનો પ્રેમ મીતાને પંજાબી પહેરવા પ્રેરે છે તો પોતાનું કહ્યું કરવા છતાં પ્રેમીને બદલાવેલી પ્રેમિકા પ્રસન્નતા આપતી નથી. ‘મુક્તિ’ શીર્ષકની વ્યંજના વાર્તાને ઊંડું પરિમાણ આપે છે. સ્ત્રીમુક્તિનો ઇષત્ સ્પર્શ છે પણ અંતે એનો છેદ ઊડી જાય છે. નાયક-નાયિકાના સંવિદને કમશ: પ્રગટ કરતા જઈ લેખકે ભાવક સમક્ષ વિચારપ્રેરક પ્રશ્ન વ્યંજિત કર્યો છે કે શેની મુક્તિ ? કોની મુક્તિ ?

વાર્તાકારે પાત્રમનની સંકુલતા ઉદ્ઘાટિત કરતાં કરતાં, ભાષાકલાના સ્પર્શથી આપણને અડીને રહેલા સાંપ્રતને સર્જકતાટસ્થ્યથી રૂપાંતરિત કર્યો છે. અહીં નારીસ્વાતંત્ર્ય અંગેનો કોઈ ઊંડાપોહ નથી, પણ સ્વતંત્રતાનો મર્મ ઋજુતા, સૂક્ષ્મતા અને તાર્કિકતાથી પ્રગટ કર્યો છે. નાયક-નાયિકાનું ભાવપરિવર્તન કુશળતાપૂર્વક થયું છે. વાર્તાભાષા સંવેદનને અસરકારક રીતે વ્યક્ત કરે છે. ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યો ભાવાભિવ્યક્તિ કરવામાં કેવાં સિદ્ધ થયાં છે એનાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો આપી શકાય. જેમકે, “અમે બેઉ સાવ સ્તબ્ધ, ખોડેલાં પૂતળાં જાણે” આ વાક્યથી શરૂ થતો આખો ફકરો સંવેદનને મૂર્ત રૂપ આપવા સમર્થ છે. બાઈકર્સના હુમલા પછી મીતાનું મનોગત આ રીતે વ્યક્ત થયું છે : “શાંત પાણીમાં વમળો ઊઠ્યાં છે... રાતરાણીનાં કુમળાં, મહેકભર્યાં ફૂલો પર ધગધગતા અંગારા ચંપાઈ ગયા...” ભાષાના આવા પરિમાણ દ્વારા પણ ભાવક પાત્રોને સંવેદે છે.

વાર્તાના અંતે મીતા – રવિની એકબીજા માટેની નિસબત જે રીતે પ્રગટ થઈ છે તે વાચકને સ્તબ્ધ કરી દે છે અને ‘મુક્તિ’નાં એકાધિક અર્થવર્તુળો રચાય છે.

૧૮

સાભાર સ્વીકાર

નવલિકા

(૩૫) મંથન : સોમાભાઈ પટેલ, ૨૦૧૩, સોમાભાઈ પટેલ, ઊંછા, તા. પ્રાંતિજ, પૃ. ૧૦+૮૧, રૂ. ૫૦/- (૩૬) પર્તંગિયા જેવું સપનું : તુષાર પરમાર, ૨૦૧૩, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૦૪, રૂ. ૮૦/- (૩૭) સંવેદના વાત સૌની : હરેશ ભટ્ટ, ૨૦૧૩, નોબત કાર્યાલય, જામનગર, પૃ. ૧૫૮, રૂ. ૧૫૦/- (૩૮) જીવનધારા : ભાસ્કર ભાવસાર, ૨૦૧૩, પ્લોટ નં. ૪૮, વિહુલબાગ, વિદ્યાનગર, પૃ. ૭૨, રૂ. Nil (૩૯) નો આઈડીયા ? ગેટ આઈડીયા : સુમન શાહ, ૨૦૧૩, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૨૫, રૂ. ૧૮૫/- (૪૦) તર્પણ : આશા વીરેન્દ્ર, ૨૦૧૩, યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૧૦૮, રૂ. ૬૦/- (૪૧) કેડી અમારી પગલાં તમારાં : દેવરાજ ચૌધરી, ૨૦૧૩, શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૫૨, રૂ. ૨૦૦/-

જ્ઞાન ઝંખતી વ્યક્તિતા | ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

ભૃગુરાય અંજારિયા - એક પૂર્ણતાવાદી. એવા પૂર્ણતાવાદી કે એમણે પોતાની હયાતીમાં એક પણ ગ્રંથ તૈયાર ન કર્યો. કીમતી લેખો અને સંશોધનો સામયિકોનાં પૃષ્ઠો પર રહ્યાં. સુધાબહેન અંજારિયા અને જયંત કોઠારીના સંયુક્ત પ્રયાસથી 'કાન્ત વિશે' (૧૯૦૩), 'કલાન્ત કવિ તથા બીજા વિશે' (૧૯૮૮) અને 'રેષાએ રેષાએ ભરી જ્ઞાનઝંખા' (૧૯૯૭) ત્રણ માતબર પ્રકાશનો બહાર આવ્યાં. ભૃગુરાયની ૨૦૧૩માં જન્મજયંતી આવી. સાથે સાથે અમૃતલાલ યાજ્ઞિક, ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદી અને સ્વપ્નસ્થ (લક્ષ્મીનારાયણ રણછોડદાસ વ્યાસ)ની પણ જન્મજયંતી આવી. આ નિમિત્તે સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી તરફથી આ ચારેય ઉપર મુંબઈમાં એક દિવસીય પરિસંવાદનું આયોજન થયું. મારે ભૃગુરાય પર બોલવાનું હતું. સભાખંડમાં બેઠો હતો ત્યારે ભૃગુરાય જાણે મારી સામે મરક મરક મુદ્રામાં એમની ટેવ મુજબ કહેતા હતા : 'ચન્દ્રકાન્ત, કઈ સંગતમાં મને ફસાવ્યો છે !'

હું જાણું છું, ભૃગુરાય આખો ને આખો એક દિવસનો પરિસંવાદ ખમી શકે એવા ખમતીધર છે. ગાંધીયુગના વિવેચનમાં હું આગોતરા ત્રણ પ્રસ્થાનો ગણું છું. એટલે કે સમયથી આગળનાં પ્રસ્થાનો. અંગ્રેજીમાં કહેવાય કે To put a clock ahead જેવાં પ્રસ્થાનો. રા. વિ. પાઠકે 'કાવ્યની શક્તિ'માં પહેલી વાર વ્યાપક કલામીમાંસાની વચ્ચે કવિતાને મૂકી અન્ય કલાઓ સાથેની અને ખાસ તો ચિત્રકલા સાથેની સરખામણીમાં શબ્દના માધ્યમની શક્તિને સોદાહરણ પામવાનો જે આંતરકલાકીય (Inter-artistic) અભિગમથી પ્રયત્ન કર્યો છે, એ પહેલું પ્રસ્થાન છે. ઉમાશંકર જોશીએ ગાંધીયુગથી અનુગાંધી યુગમાં પ્રવેશતી પોતાથી ભિન્ન પ્રકારની પ્રહ્લાદ પારેખની કવિતાને 'આંખ નાક-કાનની કવિતા' કહી જે ઈન્દ્રિયવ્યત્યય (Synaesthetic) અભિગમથી ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, એ બીજું પ્રસ્થાન છે અને ભૃગુરાય અંજારિયાએ વૃત્તવૈવિધ્યથી ઓળખાતા ખંડકાવ્યના સ્વરૂપની સાચી ઓળખ 'પૂર્વાલાપ છંદની દૃષ્ટિએ' (૧૯૪૬)માં વૃત્તાયોજન દ્વારા આપી જે સંરચનાત્મક છંદશાસ્ત્ર (Structure poetics)નો અભિગમ દાખવ્યો છે એ ત્રીજું પ્રસ્થાન છે. આ ત્રણે વિવેચનલેખોની પૂર્વદર્શિતા ગુજરાતી વિવેચનમાં અપૂર્વ છે.

'કાન્ત વિશે'ના સંશોધન માટે ભૃગુરાયે એકઠી કરેલી સામગ્રીમાં પ્રગટ થતી એમની ચીવટ, ઝીણવટ અને વસ્તુ પરની ફાવટ તો જોઈ શકાય છે, પણ કાન્તનાં ખંડકાવ્યોનું જે રીતે એમણે તત્ત્વદર્શન, સત્ત્વદર્શન અને રૂપદર્શન તારવ્યું છે એ વાત એમનાં સશોધનનો ઉત્તમ અંશ બની છે. અલબત્ત કોઈ વિષયને ચારેબાજુથી સ્પર્શવા

માટે સંશોધનમાં તથ્યોની માવજત કેટલી જરૂરી છે એનો એ નમૂનો પણ બન્યો છે. તથ્યોની માવજત તો એવી છે કે ભૃગુરાયે પોતે કબૂલ્યું છે કે ‘અજગર બધું જ ગળી બેઠો છે, પણ પચાવી નથી શકતો. એટલી બધી ફાઈલો ને તારણોનો ત્રાસ છે. વધારે પડતી માહિતીમાં હું ડૂબી મર્યો છું. વધારે પડતી માહિતીનો સંગ્રહ (overdata) ક્યારેક એમને મૂંઝવે છે એ ખરું પણ એ જ સાહિત્યમાહિતીમાં પરોવાતી તત્ત્વદષ્ટિએ જ કાન્તનાં ખંડકાવ્યોના વૃત્તવૈવિધ્યમાં વૃત્તાયોજન જોયું છે. વૃત્તાયોજન જોયું છે એટલું જ નહીં, પણ વૃત્તાયોજન સાથે સાથે એકવિધતાને ટાળતો આયોજનભંગનો પણ મહિમા કર્યો છે. એમની આ તત્ત્વદષ્ટિ કાન્તનાં ખંડકાવ્યોમાં વૃત્તાયોજનને જોઈ શકે છે તો એમની સત્ત્વદષ્ટિ કાન્તની સૃષ્ટિ પાછળ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલી વાર પ્રગટેલો ઈશ્વરના વિરોધનો, ઈશ્વરની કૂર દષ્ટિનો નિકર્ષ આપી શકે છે અને બતાવે છે કે કાન્તની કાંલેજકાળ પછીનાં તરતનાં વર્ષોમાં જાગેલી સિસૃક્ષા પાછળ ‘પ્રણય સુખ છે તો પ્રણય જ દુઃખનું મહાકારણ છે’ એ કેન્દ્રવર્તી હતાશા રહેલી છે. આ હતાશાને વ્યક્ત કરતી કાન્તની સિસૃક્ષાએ કેવાં સુઘડ સ્થાપત્યો સાર્યાં એ ભૃગુરાયે પુરવાર કરી બતાવ્યું. કાન્ત જો ઉત્તમ કવિ છે, તો ભૃગુરાય કાન્ત પરના ઉત્તમ સમીક્ષક છે.

ભૃગુરાયે કાન્તના ‘વસંતવિજય’ ખંડકાવ્યનો સ્રોત ગોવર્ધનરામની નવલકથા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં, તો કાન્તના ‘ચક્રવાકમિથુન’ ખંડકાવ્યનો સ્રોત ગોવર્ધનરામની કવિતા ‘સ્નેહમુદ્રા’માં જોયો છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં અલકકિશોરી પાસે બેઠેલો સરસ્વતીચંદ્ર મોહવશ પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને રાજા પાંડુ, જ્ઞાન છતાં મૃત્યુને શરણ થયો તે સંભારે છે. આ બીજા ‘વસંતવિજય’માં વિસ્તર્યું છે. તો ‘સ્નેહમુદ્રા’માં જીવનમાં સ્નેહ ઉપર ભાર છે અને એમાં પ્રભાતે મિલન અનુભવતી ચક્રવાકીમાં ‘ઉત્સાહક પ્રેરણા’નું દષ્ટાંત છે. ગોવર્ધનરામ ‘પ્રભાતના મિલન’ પર ભાર મૂકે છે તો કાન્ત ‘રાત્રિના વિરહ’ પર ભાર મૂકે છે. ભૃગુરાય જણાવે છે કે ‘ચક્રવાકમિથુનનો પૂર્ણ અનુભવ ‘સ્નેહમુદ્રા’ને પડછે વાંચતાં જ થઈ શકે’ પણ ભૃગુરાયની કાવ્યદષ્ટિ એ પણ નોંધે છે કે ‘સ્નેહમુદ્રા’ વેરવિખેર કાવ્ય છે, તો ‘ચક્રવાકમિથુન’માં કરકસર અને સંવિધાનશક્તિ છે.

ઉમાશંકર જોશીના ‘કલાન્ત કવિ’ સંપાદનમાં પ્રવેશેલી કર્તૃત્વની દષ્ટિએ શંકાસ્પદ કૃતિઓ અંગે સામયિકોના આધારો દ્વારા ભૃગુરાયે કરેલી તથ્યાતથ્યની ઝીણી તારવણી એ કાન્ત પછી કલાન્ત કવિ વિશેની એમની મહત્ત્વની વિચારણાની ઘોંટકા છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ને ભૃગુરાયે ‘હિન્દુ નવલકથા’ તરીકે ઓળખાવી છે. એમનું માનવું છે કે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં મુસલમાન પાત્રો આવે છે પણ લેખકે જૈન પાત્ર મૂક્યું નથી. બૌદ્ધ ધર્મની છણાવટ કરી નથી. અને તેથી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવવામાં એટલી ઊણી ઊતરે છે.

ભૃગુરાયે ન્હાનાલાલમાં વિક્ટોરિયન યુગનો ગૃહપ્રેમ જોયો છે અને ન્હાનાલાલનાં

નાટકોને તદ્દન નિષ્ફળ નાટકો ગણ્યાં છે; તો ઉમાશંકર જોશીના 'પ્રાર્થીના'નાં કાવ્યોની પૂરી ચર્ચાને અંતે બેઠડક અભિપ્રાય આપે છે કે સર્જકની જેવી ઉચ્ચ શક્તિ અને જેવો ઉચ્ચ આશય છે, તેવી આવાં સ્થાનોને ટાળવાને જરૂરી સર્જકની નિષ્ઠા નથી, ધીરજ પણ નથી.

હરીન્દ્ર દવે ભૃગુરાય પાસે પોતા વિશે અભિપ્રાય મેળવવા ગયા ત્યારે ભૃગુરાયે કહ્યું, 'તમને ગમતી દશ કવિતા ઉપર નિશાની કરતા જાઓ. કાલે હું વાંચી રાખીશ.' બીજે દિવસે ભૃગુરાયે દશેદશ કવિતા વિશે પંક્તિવાર નોંધ લખી હતી તે હરીન્દ્રને સુપ્રત કરી. કોઈ પણ નવા ઊગતા કવિએ એની કોઢના નિયમો જાણવા હોય તો ભૃગુરાયની આ નોંધ અવશ્ય વાંચવી જોઈએ. આ નોંધમાં ભૃગુરાય ક્યાંક કલ્પનાનું નહીં અને ચિકિત્સાનું પરિણામ જોઈ લખે છે : 'આને હું કાવ્ય ન કહેતાં કેવળ છંદ કહું.' ભૃગુરાય ક્યારેક કલ્પનોના ખડકલાને, ક્યારેક પ્રાસમોહને, ક્યારેક વિશિષ્ટ વિગતથી નક્કર ન બનતાં અનુભવને તો ક્યારેક કૂર આત્મચિકિત્સાને ચીંધે છે. હરીન્દ્ર પરની નોંધમાં મહત્ત્વનું છે તે એ છે કે એમણે ક્યારે લખવું એની એક ઉત્તમ કસોટી બતાવી છે : 'અસાધારણ અનુભવનું કે અનુભવનું અસાધારણતાભર્યું આલેખન થતું હોય એમ લાગે તો જ કાગળ ઉપર કાવ્યને મૂકવું.'

અંતે, ભૃગુરાયે કરેલી શબ્દવ્યાકરણચર્ચાને જોઈએ તો એમનો ભાષા વિશેનો અપાર રસ અને એમની પત્રચર્ચાને જોઈએ, તો એમનો મનુષ્યસંબંધી વિશેનો અખૂટ રસ, એમની રેષાએ રેષાએ ભરી જ્ઞાનઝંખાનો પરિચાલક લાગે છે.

ઉમાશંકર જોશીની વિવેચના વિશે એક નોંધ | હેમન્ત દવે

શિરીષ પંચાલે તેમના પુસ્તક 'વાત આપણા વિવેચનની'માં ગુજરાતી સાહિત્યના અગ્રણી વિવેચકોના વિવેચનવિચારને વર્તમાન સિદ્ધાંતો અને સંદર્ભોથી જોઈ-તપાસીને, તેમને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકીને, ગુજરાતી વિવેચન વિશેનાં મૂલ્યવાન લખાણોમાં એક મહત્ત્વનો ઉમેરો કર્યો છે.

ઉમાશંકર જોશીની વિવેચના વિશેના પ્રકરણમાં તેઓ નોંધે છે કે ઉમાશંકર જોશીએ છેક ૧૯૪૦માં 'કલાકૃતિના અસ્તિત્વ'ની દાર્શનિક ચર્ચા ઉપાડી હતી. કોઈ પણ કલાકૃતિ અંતતઃ તો એના ભાવકના માધ્યમે જ, જ્યારે કોઈ કૃતિનું એ વાચન કરે છે ત્યારે જ, અસ્તિત્વમાં આવે છે એવા ઉમાશંકર જોશીએ આપેલા વિચારની તેમણે અહીં ચર્ચા કરી છે. તેઓ લખે છે કે આ પ્રકારનો વિચાર પશ્ચિમમાં ખૂબ પાછળથી રેને વેલેક, ઓસ્ટિન વોરન, રોમન ઇન્ગાર્ડન, સ્ટેનલી ફ્રિશ જેવાની આધુનિક અને અનુઆધુનિક વિવેચનામાં કેન્દ્રસ્થાને આવ્યો હતો. કૃતિના અસ્તિત્વના આ નવતર વિભાવની વાત કરતાં તેઓ બહુ સાચું નોંધે છે કે, 'ગુજરાતી વિવેચના ઉમાશંકર જોશીનો

આ વિભાવ તે સમય સમજી શક્યું ન હતું પરંતુ પાછળથી જ્યારે અનેક જુદી જુદી વિભાવનાઓ પશ્ચિમમાંથી આવવા માંડી ત્યારે પણ એનો વિચાર ન થઈ શક્યો.’ (૨૦૦૫ : ૮૫)

વિવિધ વિદ્યાશાખાઓમાં મહત્ત્વપૂર્ણ બનેલા કેટલાયે વાદ અને સિદ્ધાંત આવા વિચારકોના અછડતા એકાદ નાના વિચાર ઉપર પશ્ચાદ્વર્તી વિદ્વાનોએ કરેલા ઝીણવટભર્યા કામને કારણે અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. આપણે ત્યાં આધુનિકવાદના^૧ સમયમાં ‘પરંપરાનો સંપૂર્ણ વિચ્છેદ’ના ઝનૂનને કારણે પૂર્વસૂરિઓનાં કાર્યો અને વિચાર પર મોટી કાળી ચોકડી મારવામાં આવી, બલકે એમનું જાણે અસ્તિત્વ જ ભૂંસી નાખવાનો પ્રયત્ન કરાયો. પશ્ચિમ ભણી જ પ્રમત્ત નજર નાખવાને કારણે અહીંની આવી કેટલીક મૌલિક વિચારણાની ઉપેક્ષા કરાઈ એથી સ્વતંત્રતા પછીનું ગુજરાતી વિવેચન ખાસું કૃતક, પાંગળું અને ગુજરાતી સાહિત્ય અને વિવેચનના સ્વાભાવિક વિકાસ માટે વિઘાતક બની રહ્યું.^૨

આ નાનકડી નોંધમાં ઉમાશંકર જોશીએ વિવેચન સંદર્ભે કરેલા પણ અઘાપિ ચર્ચામાં નહીં આવેલા મૌલિક અને ઉપયોગી વિચારોને ઉપસાવવાનો અને એ રીતે શિરીષ પંચાલે આરંભેલા ફળદાયી સંવાદને સહેજ આગળ લઈ જવાનો પ્રયાસ છે.

પાછળથી ‘ફેશનેબલ’ બનેલા સાહિત્યના કેટલાયે અભિગમોને ઉમાશંકર જોશીએ કશાય ઊઠાપોહ વિના સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી તેમના ‘અખો : એક અધ્યયન’માં સૂચવી આપ્યા છે. કોઈ પણ સાહિત્યકૃતિનો અભ્યાસ એના વ્યાપક સ્વરૂપમાં, અને એ સ્વરૂપને જન્મ આપનારાં પરિબળોના સંદર્ભમાં કરવો જોઈએ એની ચર્ચા કરતાં તેઓ લખે છે :

‘નરસિંહ-મીરાં કે અખો-પ્રેમાનંદ જેવા કવિઓનો પરિચય તેમને એકલા અલગ પાડીને જોવાથી નહિ, પણ એમને સમગ્ર સંદર્ભમાં જોવાથી જ વધારે સારી રીતે થઈ શકે, અર્થાત્ એમાંના એકનો પરિચય કરવા જતાં આખાં મધ્યકાલથી પરિચિત થવું અનિવાર્ય થઈ પડે. પરિણામે નરસિંહ કે મીરાં, અખો કે પ્રેમાનંદ તે પોતે એકલાં જ અભ્યાસવિષય રહેવાને બદલે, કેન્દ્ર, બલકે મુખ્ય મથક

૧. પ્રદીપ ખાંડવાળાએ તેમની એક પત્રચર્ચામાં ‘આધુનિકતા’ અને ‘આધુનિકવાદ’ એ બે સમાનાર્થે પ્રયોજાતી સંજ્ઞાઓ વચ્ચે ભેદ કરવાની આવશ્યકતા ઉપર ભાર મૂક્યો છે. એમ ભેદ પાડવો ઉપયોગી જણાતાં અહીં ગુજરાતી સાહિત્ય-વિવેચનમાં દાયકાઓથી પ્રયોજાતી આવેલી ‘આધુનિકતા’ને બદલે ‘આધુનિકવાદ’ એવી સંજ્ઞા પ્રયોજી છે (સર. ૫૨બ’ જૂન ૨૦૧૩, પૃ. ૮૭).
૨. સર. ૬૪૧વદન ત્રિવેદી : ‘પરંપરાથી ઉફરા જવાની અને પશ્ચિમમાં પ્રગટ થતા છેલ્લામાં છેલ્લા વિચારો અમે જાણીએ [છીએ] અને એ જ ઉત્તમ એવા ભાવથી સમકાલીનોને આંજી નાખવાની વેલણમાં આપણા વિવેચનવારસાને આપણે જે રીતે ધ્વસ્ત કર્યો અને તેનાથી આપણને જે નુકસાન થયું તેનો સાચો અંદાજ તો હવે આવશે.’ (૨૦૧૩ : ૭૯)

(હેડકવાર્ટર્સ) સમાં બની રહે, જ્યાં ડેરા નાખીને તમે સમગ્ર પ્રદેશનો - સમગ્ર મધ્યકાલીન સાહિત્યનો પણ કાંઈક પરિચય સાધી શકો. [...] અને મધ્યયુગના કવિઓ વિશે કહ્યું તેવું જ આખા મધ્યયુગના સાહિત્ય વિશે પણ કહેવું જોઈએ કે આપણા મધ્યકાલીન સાહિત્યને એકલું પાડીને જોવું એ બરાબર નથી. આપણા મધ્યકાલીન [ગુજરાતી] સાહિત્યના પ્રશ્નો તે સમગ્ર દેશના મધ્યકાલીન સાહિત્યના પ્રશ્નોથી અલિપ્ત કે ભિન્ન નથી.' (૧૯૪૧/૧૯૭૩ : પ્રથમ આવૃત્તિનું પ્રાકૃત્યન, પૃ. ૬-૭)

જોઈ શકાય છે કે સાહિત્યનો તેની વ્યાપક અખિલાઈમાં અભ્યાસ કરવો જોઈએ તેવી વાત ઉમાશંકર જોશી દાયકાઓ પહેલાં કરી ચૂક્યા છે. અહીં મહત્ત્વ એ વાતનું પણ છે કે આ વિચાર તેમને તેમના મધ્યકાલીન સાહિત્યના નિબીડ અભ્યાસમાંથી સ્ફુર્યો છે; અને એ રીતે એ વિચાર એમનો પોતીકો છે, ઉછીનો નથી.

ઉમાશંકર જોશીના આ વિચારના પ્રકાશમાં જોઈએ તો જણાય છે કે આપણે મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના સંધિકાળને, અને અર્વાચીનના પ્રારંભને એ સમયના વ્રજ સાહિત્યથી જુદું પાડીને જોવું છે. બલકે આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસકારો વ્રજ ભાષા અને ગુજરાતી સાહિત્યના તત્કાલીન સહઅસ્તિત્વથી સભાન જ ન હોય તેમ પણ લાગે. નર્મદને અપાયેલા અત્યધિક અને અનાવશ્યક મહત્ત્વને કારણે, આપણે એ સમયના હેઝલિટ સરખા અંગ્રેજ વિવેચકોનો જેટલો અને જેવો અભ્યાસ કર્યો છે તેના પ્રમાણમાં દલપતરામના સંદર્ભે વ્રજ ભાષા-સાહિત્યનો મુદલ અભ્યાસ નથી કર્યો તેમ કહીએ તોપણ ચાલે. વ્રજ સાહિત્યની પરંપરાના અભ્યાસ વિના ખાસ કરીને દલપતરામને નહીં સમજી શકાય.^૩

ઉપરોક્ત અભિગમમાં, 'પરોક્ષ રીતે, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન કવિઓના અભ્યાસની રીતિ જુદી જુદી હોય છે' એમ ઉમાશંકર જોશીને અભિપ્રેત હોવાનું શિરીષ પંચાલ વાંચે છે (૨૦૦૫ : ૮૦) તે મને વાજબી લાગતું નથી. એ વાજબી એટલા માટે નથી લાગતું કેમ કે 'અંગ્રેજી અમલનું કવિતાસાહિત્ય' એ લેખમાં ઉમાશંકર જોશીએ અર્વાચીન કવિતાની તપાસ પણ તેમણે પૂર્વે અખામાં અપનાવેલા અભિગમથી જ કરી છે. આશ્ચર્ય એ છે કે આ લેખમાં પ્રતિબિંબિત થતી ઉમાશંકર જોશીની ઇતિહાસદષ્ટિની સર્વગ્રાહી ચર્ચા કરતાં શિરીષ પંચાલે પોતે જ આ પ્રમાણે નોંધ્યું છે :

'બીજા કોઈ ઇતિહાસકાર નિબંધના શીર્ષકને વળગી રહી માત્ર કવિતાની જ ચર્ચા કરે પણ ઉમાશંકર જોશીને ખ્યાલ છે કે એક સાહિત્યસ્વરૂપના વિકાસમાં હંમેશાં બીજા સાહિત્યસ્વરૂપો ભાગ ભજવતાં હોય છે. એટલે ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી,

૩. દલપતરામ અને વ્રજ સાહિત્ય વચ્ચેના સંબંધ તરફ મારું ધ્યાન દોરવા બદલ, તેમજ તત્સંલગ્ન ઉપયોગી ચર્ચા બદલ, હું મારી બહેન મનીષાનો આભારી છું.

રમણભાઈ નીલકંઠ, કનૈયાલાલ મુનશી, નાનાલાલ કવિ - આ બધાની સાથે ગુજરાતી કવિતાને સાંકળવામાં આવી છે.' (એ જ, પૃ. ૧૧૩)

મધ્યકાલીન હો વા અર્વાચીન હો, સાહિત્યનું અધ્યયન એનાં વિવિધ સ્વરૂપોને તેમની અખિલાઈમાં જોવાથી, તત્કાલીન ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવાથી જ થઈ શકે, એ ઉમાશંકર જોશીનો વિચાર શિરીષ પંચાલના ઉપર ટાંકેલા અવતરણમાં અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે ઊપસી આવ્યો છે.

જોકે, ઇતિહાસના એક અરઘા અભ્યાસી હોવાને નાતે તેઓ એ પણ બખૂબી જાણે છે કે સાહિત્યને સમજવાનો બધો ભાર ઇતિહાસ નામની કન્યાને કેડે નાખી દઈ શકાય નહીં. તેઓ જણાવે છે કે, કૃતિને એના સમયને આધારે જોવી-સમજવી આવકારપાત્ર હોવા છતાં 'સાહિત્યમાં જે વસ્તુઓ જડે તે બધીનું જ મૂળ સમકાલીન ઇતિહાસમાં શોધવાનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ નહિ, કેમ કે એથી ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો હેતુ જ માર્યો જાય છે.' (જોશી ૧૯૪૧ / ૧૯૭૩ : ૧૨૪) તેમના મતે સાહિત્યમાં જ્યારે ઇતિહાસની ભૂમિકાની ચર્ચા કરીએ ત્યારે આ ત્રણ જ બાબત પ્રસ્તુત ગણાવી જોઈએ :

૧. જે આપણા સાહિત્યકારની કૃતિઓના ઘડતરસમગ્ર ઉપર અસર કરી ગયું હોય,

૨. જે તેની કૃતિઓની સામગ્રીરૂપ બન્યું હોય, અથવા

૩. તેની કૃતિઓથી સૂચિત થતું હોય. (એ જ, પૃ. ૧૨૬-૧૨૭)

તેમના આ તારણ સાથે ભાગ્યે જ કોઈ અસમ્મત થાય !

આપણા કેટલાયે વિવેચકોએ સિદ્ધાંતોની વાતો કરવામાં જ, અથવા તો વિવેચનના નામે 'મહાન' ગણાવાયેલી કૃતિઓના ટૂંકસાર આપવામાં જ વિવેચનકાર્યની ઇતિશ્રી માની, જ્યારે ઉમાશંકર જોશીએ એ સૈદ્ધાંતિક વિચારણાને પ્રત્યક્ષ વિવેચનમાં કેવી રીતે પ્રયોજી શકાય તે પણ બતાવ્યું; બલકે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય રહેશે કે તેમણે પોતાના અભ્યાસના પરિપાક રૂપે સિદ્ધાંતો આપ્યા. કહેવાનો અર્થ, આયાતી, તૈયાર સિદ્ધાંતોને જે તે કૃતિ પર લાગુ પાડવાને બદલે તેમણે પોતાની અભ્યાસ-સામગ્રીમાંથી સિદ્ધાંતો તારવી આપ્યા. આ પ્રકારે તેમની વિવેચના પશ્ચિમના પોએટિક્સનો કે સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રનો કેવળ શુક્રપાઠ ન બની રહેતાં અભ્યાસની સામગ્રી સાથેનો એક જીવંત સંવાદ બની રહ્યો.

સ્વતંત્રતા પછી સુરેશ જોષીએ તેમના પશ્ચિમી વિવેચનાના અભ્યાસથી પ્રેરાઈને ગુજરાતી સાહિત્યમાં રૂપની, આકારની અને એમ કૃતિનિષ્ઠ વિવેચનની ઉગ્રસ્વરે વકીલાત કરી હતી. શિરીષ પંચાલે 'આકારવાદ-રૂપરચનાવાદ સુરેશ જોષીએ પશ્ચિમમાંથી આયાત કર્યો' એ હકીકતને 'ભ્રમ' તરીકે ઘટાવી છે (૨૦૦૫ : ૧૫૩), એ જોઈને આપણને

જરૂર આશ્ચર્ય થાય. તેમણે બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે સુંદરમૂની વિવેચનામાં આપણે જેને કૃતિકેન્દ્રી વિવેચના અથવા તો રૂપવાદી વિવેચનાનું અભિધાન નિઃસંકોચ આપી શકીએ તેવી વિચારણા જોવા મળે છે. અથવા તો એથીયે આગળ વધીને કહું તો સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રમાં પણ જે કાવ્યવિચારણા થઈ છે તે શુદ્ધ સ્વરૂપે કૃતિકેન્દ્રી જ છે. પણ આમ હોવા છતાં સુરેશ જોષીએ જે આકારવાદની કે રૂપરચનાવાદની વાત કરી તેનાં મૂળિયાં સુંદરમૂની કાવ્યવિવેચનામાં કે ગુજરાતી કાવ્યશાસ્ત્રમાં કે સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રમાં છે એમ તો કેમ કહી શકાય ? કારણ કે, સુરેશ જોષીપ્રણીત આકારવાદનો સંબંધ આમાંથી એકે સાથે સાંધી શકાય તેમ નથી; એ વિચાર સ્પષ્ટતઃ અને સંપૂર્ણતઃ આયાતી અને ઉછીનો છે.

સુરેશ જોષીએ સાહિત્યમાં સાહિત્યેતર વાતોનું પ્રાધાન્ય વધી જવાને કારણે સાહિત્ય પોતે હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયું છે એ વાત, તેમની આગવી ઠહાશૈલીમાં, વારંવાર કરી હતી. આ જ વાત ઉમાશંકર જોશીએ તેમના ‘અખો’માં, અલબત્ત કોઈને ઉતારી પાડવાના આશય વિના, કરી છે. તેઓ લખે છે કે,

‘પ્રેમાનંદ અને શામળ લડતા કે કેમ, કવિપુત્રનો તેમાં શો હિસ્સો, શિષ્યમંડળમાં કોણ કોણ, ડભોઈના પુરાણીઓ જોડે શા માટે ઠઘડવું પડ્યું વગેરે પ્રશ્નો અને તે સૌ ઉપર કળશ ચઢાવે એવો પ્રેમાનંદનાં નાટકોનો પ્રશ્ન – એ બધી જંજાળમાં ગુજરાતીના એક મહાન કવિની કવિતા સમજવાનો તો અવકાશ જ ક્યાંથી રહે ? [...] આજના અભ્યાસીએ પોતાના અભ્યાસવિષય કવિના હૃદયને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવવાનું છે.’ (૧૯૪૧/૧૯૭૩:૮)

‘કવિના હૃદય’થી તેમને કૃતિસ્વયં ઉદ્દીષ્ટ છે એ લખવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય !

આમ, નવા અભ્યાસીઓ કૃતિને જ, કાવ્યસ્વયંને જ, અધ્યયનનું કેન્દ્ર બનાવે તેની તેઓ હિમાયત કરે છે. પણ ઉમાશંકર જોશી ‘જીવનકથનાત્મક વિવેચન’ને કારણે કૃતિ પોતે હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગઈ છે તે બાબત માત્ર જાહેર કરીને બેસી રહેતા નથી. એનું કારણ પણ ચીંધી બતાવતાં તેઓ લખે છે કે, ‘કોઈ પણ કવિનો અભ્યાસ કરતાં તેના જીવનથી શરૂઆત કરવાનો લગભગ શિરસ્તો પડી ગયો છે. કદાચ આ વસ્તુ પશ્ચિમની અસરને આભારી છે.’ (એ જ, પૃ. ૭.) સંસ્કૃત સાહિત્ય અને અલંકારશાસ્ત્રના સન્નિષ્ઠ અભ્યાસી તરીકે એમના ધ્યાનમાં છે જ કે સાહિત્યકૃતિના અભ્યાસ માટે કવિજીવનનો અભ્યાસ કે તત્કાલીન સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સ્થિતિનું આકલન સંસ્કૃત પરંપરામાં કદીયે મહત્ત્વનું નહોતું. સંસ્કૃત આલંકારિકો માટે કાવ્ય સિવાયની કોઈ પણ બાબત અગત્યની નહોતી. તેઓ લખે છે :

‘અહીંના પ્રાચીન ભાષ્યકારો કે ટીકાકારો કવિજીવનને કોઈક વાર જ સ્પર્શે છે.

[...] આપણા રસાચાર્યો કૃતિનું અન્યનિરપેક્ષ વ્યક્તિત્વ સ્વીકારીને તેને સમજવામાં

જ પોતાની શક્તિ ખરચતા હતા. એની રસચર્ચામાં કવિ પ્રવેશ પામતો તો તે એની ગણાતી હોય એવી બીજી કૃતિઓ સાથેના તુલનાત્મક અભ્યાસ પ્રસંગે જ. પરંતુ ત્યાં પણ કવિજીવન નહિ પણ કવિકૃતિ જ અભ્યાસીને મન મહત્ત્વની રહેતી.’ (એ જ, પૃ. ૭)

સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રનો સામાન્ય પરિચય ધરાવનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રીઓના આ અભિગમથી અપરિચિત હોઈ શકે નહીં. વાસુદેવશરણ અગ્રવાલ એક સ્થળે લગભગ આ જ અર્થનું લખે છે :

-મ ક-તે ૧ - કિ વેદ-વ્યાસ યા કાઠિાદાસ ડુઁ । પશ્ચિમ કા પ-ના પ્રશન ય-ની ૧ -
- કા ડુઁ ? [...] ડૂસરી ાત ય- ૧ - કિ વે િસ સમય ડુઁ ડસ ડૂતકાા કા
તિથિક્રમ મેં ઠીક-ઠીક નામકરણ કરને કે ાદ ડસ શતાદી યા ડશાદી કો
પુનઃ િવિત કરો, અર્થાન્ન ડસ સમય કા િતા-ાગતા ડાકા િર ડીં ડો ।
િસ પ્રકાર ડસ અતીત કા સર્વાંગતયા પૂર્ણ નકશા ડૈયાર ડે ાય, ડા ડસમેં ઁક
િદુ રડ કર કાઠિાદાસ, વ્યાસ યા યાજ્ઞવલ્કય કો ડહા કરો । (૧૧૭૮ : ૪)

અને પછી પાઠનોંધમાં તેઓ માર્મિક કટાક્ષ કરે છે કે, સંસ્કૃત પરીક્ષાઈ ા સે
-તી ૧, ડનમેં આ તક ય- પ્રશન નીં આયા કિ કાઠિાદાસ કા ડુઁ । અંગરોી કોર્સ
કે િન્ત-ાન િસ પ્રશન સે શાયઢ ની કી ડપના ડુટકારા કર સકેં । કહેવાનો અર્થ,
સાહિત્યકૃતિના અભ્યાસમાં કૃતિ બહારની વિગતોનો ખડકલો કરવાની, કૃતિમાંથી
તત્કાલીન વિગતો તારવીને એ સમયને પુનર્જીવિત કરવાની, તથા એ સમયનું રેખાચિત્ર
આંકવાની રીતિ આપણે ત્યાં દાખલ કરાયેલી પશ્ચિમી વિદ્યાપદ્ધતિને આભારી હતી. ૪
આપણી સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રની પરંપરા, અને એની સાથે પૂર્વમીમાંસાની કૃતિના
અભ્યાસની પરંપરા પણ, સંપૂર્ણતઃ કૃતિકેન્દ્રી હતી.

સુરેશ જોષીનો આકારવાદી અભિનિવેશ કમનસીબે એકાંગી બન્યો. પણ
ઉમાશંકર જોશીના ધ્યાનમાં એ વસ્તુ પણ બરાબર આવી છે કે આવો કૃતિકેન્દ્રી અભ્યાસ
એકાંગી ન થઈ જવો જોઈએ, કારણ કે કવિના જીવન વિશેની માહિતી પણ એટલી
જ જરૂરી છે. તેઓ, યોગાનુયોગે કાલિદાસનું જ, ઉદાહરણ આપીને જણાવે છે કે,

૪. સાહિત્યનો અભ્યાસ આ રીતે ઇતિહાસ તારવવા માટે જ થતો હોવાને કારણે ભહારાજા
સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય વિભાગના પ્રથમ વિભાગાધ્યક્ષ ભોગીલાલ
સાંડેસરાના ઉદાહરણ પરથી એ સમજી શકાશે જે. બી. બરીને ૧૯૦૩માં એના ઓક્સફર્ડ
યુનિવર્સિટી ખાતે આપેલા ઉદ્ઘાટક પ્રવચનમાં સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર જણાઈ કે, ‘History is
not a branch of literature.’ (‘ઇતિહાસ સાહિત્યનો સંવિભાગ નથી.’ ઉ. ઇવાન્સ ૧૯૯૭ :
૨૩). પશ્ચિમના સંદર્ભમાં કેવળ કૃતિને જ મહત્ત્વ આપવાની સાહિત્યના અભ્યાસીઓની જિંકર
અને જીદ આમ સંપૂર્ણ ન્યાય્ય હતી.

‘કાલિદાસ ક્યારે થાય એ પ્રશ્નની તપાસમાં શોધકને સત્યસાધનાની જે તાલીમ મળે એનો આનંદ એની કોઈ કાવ્યકૃતિના આસ્વાદના આનંદ કરતાં ઓછો છે એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય. બંનેનું સ્વતંત્ર રીતે સ્થાન છે. એકથી બીજાને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં બંનેનો સ્વતંત્ર રીતે આસ્વાદ લેવાની શક્તિ આપણે કેળવવી જોઈએ. એટલું જ નહિ, પણ એકના આસ્વાદનમાં અન્ય ઉપકારક પણ થઈ શકે.’
(૧૯૪૧/૧૯૭૩ : ૯)

ઉમાશંકર જોશીના અનુગામી વિવેચકો જો તેમના ઉપરના અવતરણના છેલ્લા વાક્યમાં નિહિત સમન્વયવાદી દષ્ટિકોણનું મહત્ત્વ જાણી-પિછાની શક્યા હોત તો ગુજરાતીનું પોતીકું કાવ્યશાસ્ત્ર આપણે ઘણું વહેલું ઉપજાવી શકત, કદાચ.^૫ અલબત્ત, પરંપરાનો અંધ-વિરોધ કરતા આધુનિકવાદી માહોલમાં એ થઈ શક્યું નહીં, એ આપણે સ્વીકારવું રહ્યું.

સંદર્ભ :

અગ્રવાલ, વાસુદેવશરણ. ૧૯૭૮. ‘ઇતિહાસ-દર્શન’. સંપાઠ પૃથ્વીકુમાર અગ્રવાલ. વારાણસી : પૃથિવી પ્રકાશન.

ઇવાન્સ, રિચર્ડ. ૧૯૯૭. ‘ઇન ડિફેન્સ અવ હિસ્ટરી’. લંડન : ગ્રેંટા બુક્સ.

જોશી, ઉમાશંકર. ૧૯૪૧ / ૧૯૭૩. ‘અખો : એક અધ્યયન’. સુધારેલી સંવર્ધિત આવૃત્તિ, અમદાવાદ : ગુજરાત વિદ્યાસભા.

ત્રિવેદી, હર્ષવદન. ૨૦૧૩. સમયસરનું સંપાદન (ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા (સંપાઠ), ‘ગુજરાતી વિવેચનનો અનુબંધ’ ખંડ ૧ અને ૨ વિશે સમીક્ષાલેખ). ‘શબ્દસૃષ્ટિ’ એપ્રિલ ૨૦૧૩, પૃ. ૭૦-૮૦

પંચાલ, શિરીષ. ૨૦૦૫. ‘વાત આપણા વિવેચનની’. વડોદરા : સંવાદ પ્રકાશન.

૫. નવ્ય ઇતિહાસવાદમાં કૃતિને સમજવા માટે કરાયેલા તત્કાલીન સમયના અભ્યાસની જિકર ઉમાશંકર જોશીના આ છેલ્લા વિધાનમાં કોઈને દેખાય તોપણ નવાઈ નહીં !

સમકાલીન ગુજરાતી નવલકથા :

સ્વરૂપલક્ષી સ્થિત્યંતરો (૧૯૮૧-૨૦૧૦) | ગુણવંત વ્યાસ

‘નવલકથા’ શબ્દ જ્યારે બોલું, લખું, વાચું કે સાંભળું છું ત્યારે ‘કથા’ કરતાંયે ‘નવલ’ શબ્દ મને હંમેશાં આકર્ષક લાગ્યો છે. અલબત્ત, કથા એ જુદો શબ્દ નથી એ વિશે પણ એટલો જ સભાન છું. પરિણામે ઘટનલોપ, ઘટનાદ્વાસ કે તિરોધાનથી સિદ્ધ કરાતા સ્વરૂપસામર્થ્ય પછીયે તેના અંતરાલમાં સૂક્ષ્મ રૂપે વહેતી કથાના તંતુની, વિવિધ પ્રપંચો-પ્રયુક્તિઓથી થતી નવ્ય રજૂઆત મને આનંદ આપે છે. આ દષ્ટિએ વસ્તુ, વિષય

કે સામગ્રી પણ મારે મન સ્વરૂપનો જ એક ભાગ છે. છતાં અહીં સામગ્રી અને સ્વરૂપ – એમ વિવિધ બે અભ્યાસો રજૂ થઈ રહ્યા છે તો એમ સહી; સ્વરૂપ-સંદર્ભે, છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષમાં જોવા મળતાં સ્થિત્યંતરો તપાસીએ.

આપણે ત્યાં નવલકથાનો આરંભ મનોરંજનાર્યે થયો. સરસ્વતીચંદ્રકારે તેમાં ચિંતન પણ ઉમેર્યું. તત્ત્વબોધ માટે એમને કથામૂલક એવો આ સાહિત્યપ્રકાર વહારે આવ્યો. મુનશીએ તેમાં વેગ ને રંજકતા આણી. આદર્શનાં અવતારસમાં પાત્રોની પ્રવૃત્તિશીલતા અને કૌતુકમૂલક કથારસનું પ્રાધાન્ય પ્રવેશ્યું. ગાંધીવિચારોનું વહન કરતાં પાત્રોની પછીને વાસ્તવભિમુખતા આવી. પણ આ બધી સરળતાનાં છોતરાં ઉડાડતી આધુનિક યુગની સંકુલતાએ દુર્બોધ કહી શકાય એ હદે આકૃતિનો આગ્રહ સેવ્યો. દુર્બોધતા જ જાણે કલાત્મકતાનો પર્યાય બનતો ચાલ્યો. પરિણામે કોઈકોઈને નવલકથાનો નાભિશ્વાસ પણ સંભળાયો. આધુનિકોનો ઉન્મેષ પરંપરાભંજક રહ્યો. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યને પ્રભાવે ને સુરેશ જોશીને પગલે પ્રવેશેલી પ્રયોગશીલતાની આત્યંતિકતા પ્રયોગખોરીમાં ખપવા લાગી. જોકે, તેનાં પણ કેટલાંક સારાં પરિણામો મળ્યાં; પણ કેટલાંક જ ! ‘ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો’નું ગણિત ફરી મંડાયું હોય તેમ અનુઆધુનિકતાવાદ પ્રવેશ્યો. ઈ. સ. ૧૯૭૭માં ચાર્લ્સ જેક્સે લાક્ષણિક વિડંબના કરતી જાહેરાત કરી કે ૧૯૭૨ના જુલાઈની ૧૫મીએ બપોરે ૩-૩૨ કલાકે આધુનિકતાનો અંત આવ્યો છે !^૧ કાંઈક તેવું જ, ૧૫-૧૬ એપ્રિલ ૧૯૮૮ના ‘વિચાર-રે-વિચાર’ પરિસંવાદમાં સુમન શાહે કહ્યું કે, ‘ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતાનાં હવે ત્રીસ વર્ષ પૂરાં થયાં છે.’^૨ યાદ રહે, અનુઆધુનિકતાનો આરંભ આપણે ત્યાં આ ગાળામાં શરૂ થઈ ચૂક્યો છે. અનુઆધુનિકયુગની જ મુખ્ય વિચારધારાઓ રૂપે દલિતવાદ, દેશીવાદ, નારીવાદ કે બહુજનવાદના પડઘમ વાગી ચૂક્યા છે. શુદ્ધ અનુઆધુનિક કહી શકાય તેવું પ્રસ્થાન પણ ૧૯૮૭માં ‘કલ્પતરુ’ દ્વારા થઈ ચૂક્યું છે. દુનિયા વિશે બદલાતા અભિગમનાં ઝેંધાણ અનુઆધુનિકતા રૂપે મળવાં શરૂ થઈ ગયાં છે. અનુઆધુનિકતાવાદને આધુનિકતાવાદથી નાતો તોડવાની પ્રવૃત્તિ રૂપે ખપાવ્યા પછી પણ આ ગાળામાં રચાયેલાં કથા-સાહિત્યનાં કેટલાક લક્ષણોને આધારે કહેવાયું કે અનુઆધુનિકતા એ આધુનિકતાને જ અનુસરતી પ્રક્રિયા છે. કારણ કે અનુઆધુનિકતાવાદી કથાસાહિત્યમાં જોવા મળતાં કાલવ્યુત્ક્રમ, વિખંડિતતા, સાંકેતિક શબ્દોની ભરમાળ કે ઉન્માદીપણું આધુનિકતાથી ખાસ દૂરનાં નથી જણાયાં. હા, એક વાત ભાર દઈને કરવાની રહે કે આધુનિકતાવાદી સાહિત્યને કારણે સર્જાયેલા અવકાશમાં ફરી ભારતીયતાનો પ્રાણસંચાર કરવાને પ્રવેશેલી અનુઆધુનિકતા, આપણે ત્યાં દેશીવાદ, દલિતવાદ ને નારીવાદ જેવાં પરિબળોને સક્રિય કરવાનાં કામે લાગી. કદાચ, આથી જ જોન બાર્થે અનુઆધુનિકતાવાદી સાહિત્યને ‘પુનઃ પ્રાણિત સાહિત્ય’ કહ્યું હશે !^૩

હા, તો ’૮૦ પછીથી, મુખ્યત્વે નવમા દાયકામાં આપણે ત્યાં કથાસાહિત્યમાં

મહત્ત્વનાં જે સ્થિત્યંતરો જોવા મળ્યાં તે ન માત્ર સ્વરૂપલક્ષી જ, વિષયલક્ષી પણ એટલાં નિર્ણાયક પુરવાર થયાં. ઉપર ઉલ્લેખ્યા વાદોએ ફરી, ને ખરી સમાજાભિમુખતાને જન્મ આપ્યો. તળની તાકાતના પ્રચંડ આવેગે નવલકથાની દિશા ને દશા બદલી. ‘આંગળિયાત’થી પ્રવેશેલી, ‘ચોથું મોજું’ તરીકે ઓળખાવાયેલી દલિતકેન્દ્રી વિચારધારા નવા એસ્થેટિક્સ વિશે પણ વિચારતી થઈ. પ્રસ્તુતતાની માંગ વધી. સરળતા ફરી પોંખાવા લાગી. આ જ ગાળામાં, ‘સાત પગલાં આકાશમાં’થી પ્રવેશેલી, નારીવાદી ઉદ્દામ વિચારધારાનો આક્રોશ પણ આવકારાયો. નારીનું નવું ને નોખું રૂપ જોવા મળ્યું. નવાં ક્ષેત્રો વિકસ્યાં. નવો લોક ને નવા (આમ તો જૂના, ખૂબ જૂના, કંઈક અંશે આદિમ) લોકો પ્રવેશ્યા. એની અસલી ભાષા પ્રવેશી. બોલી સાથે ગાળ પણ આવી. લય ને લહેકા આવ્યા. પાત્રો જ નહીં, કથક પણ બોલી બોલતો થયો. પાત્ર-કથકનો ભાષાભેદ વિસરાયો. સરળતાને પણ એક પ્રયોગ રૂપે જોવાનું વલણ વિકસ્યું. સાહિત્યમાં પ્રતિબદ્ધતા પ્રવેશી. નવલકથા ફિક્શનથી ફેક્ટ તરફ વળી. લાઇફ અને લિટરેચર વચ્ચેનો ભેદ ભૂંસાયો. સાંપ્રત વિશે સભાન સર્જકે પ્રગતિશીલ સાહિત્યનું નિર્માણ કર્યું.

બીજી તરફ, અનુઆધુનિકતાવાદના શુદ્ધ આવિષ્કાર રૂપે જે નવલકથાઓ મળી તેમાં ટેકનિક ધ્યાનપાત્ર બની. કથાના વિવિધ ઘટકોનું સંયોજન કરતી વ્યંજના-સમૃદ્ધ સંરચનાએ અર્થપૂર્ણ આકૃતિ સર્જી. plot, structure, form અને rhythm સંદર્ભે નવી design રચતી strategyનું નિર્માણ થયું. point of viewનું મહત્ત્વ વધ્યું. કથન-પ્રયુક્તિમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન આવ્યું. સ્વરૂપભેદ વિસરાઈ જાય એ હદે વર્ણસંકરતા ભળી. લેખકનો સીધો પ્રવેશ થવા લાગ્યો. લઘુનવલો વધુ લખાતી ચાલી.

લઘુનવલની સામે બૃહદ્ નવલકથાનો પણ મહિમા થયો. સરળ, સાદગીપૂર્ણ ભાષા સાથે / સામે કાવ્યગંધી લલિત ગદ્ય પણ પ્રવેશ્યું. તો, કૃતક ભાષાના પણ પ્રયોગો થયા. જીવનના વ્યાપક અનુભવ અને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણવૃત્તિને કારણે વસ્તુ-સામગ્રીમાં તાજગી આવી. નવલકથાકાર પ્રતીક અને પુરાકલ્પન તરફ વળ્યો. વીજાશુચંત્રોની ઉપયોગિતા વધી.

૧૯૮૧-૨૦૧૦નાં ત્રીસ વર્ષમાંનાં સ્વરૂપ-સ્થિત્યંતરોને સદષ્ટાંત જોઈએ તો, અનુઆધુનિકતાના મહત્ત્વના વીજાશુચંત્ર કમ્પ્યૂટર દ્વારા રચાયેલી ‘કલ્પતરુ’નું તરત સ્મરણ થાય. ‘કિંબલ રેવન્સવુડ’માં અમેરિકા-વસવાટના અનુભવવિશ્વને અરૂઢ રીતિથી આલેખતા મધુરાય ‘કલ્પતરુ’માં વિખંડિત ઘટનાઓ, વિડંબિત શૈલી, સમયની અતંત્રતા અને કપોલકલ્પિત તરંગો વચ્ચે હયાત પાત્રોની ગોઠવણીથી સવિશેષ ધ્યાનપાત્ર ઠરે છે. તો, પૂરા અર્થમાં અનુઆધુનિક એવી મિશ્રકૃતિ રૂપે બાબુ સુથારકૃત ‘કાયંડો અને દર્પણ’ પણ આકર્ષે છે. જોન બાર્થની ‘ધ શોટ વિથ ફેક્ટર’ જેવી આ કૃતિ વૈશ્વિક અનુઆધુનિકતાવાદની પૂરી સભાનતા સાથે લખાઈ છે. નવલકથાના રૂઢ માળખાને અતિક્રમી જતી આ કૃતિ બિનજરૂરી લખાણો, સંવાદો, પરિચ્છેદો, અતાર્કિક ખંડો, સ્વપ્નો-

દિવાસ્વપ્નો-તરંગો, અંત માટેના વિકલ્પો, નામ વગરનાં પાત્રો આદિને કારણે ‘નવલકથા’ સંજ્ઞા વિશે વિચારતા કરે છે. ભારોભાર વિડંબના એ બંને કૃતિનું આગવું લક્ષણ છે.

વૈદેહી એટલે વૈદેહી’માં રૂપરચનાવિષયક સમસ્યાઓને નવલકથાના રૂપમાં ઢાળવા મથતા શિરીષ પંચાલનો, એક ટેકુનિક તરીકે, વિવેચનલક્ષી નવલકથાનો આ પ્રયોગ ધ્યાનાર્હ છે. પ્રિય વાચકને સંબોધતા ગૌવર્ધનરામની જેમ ‘કાર્યડો અને દર્પણ’માં આવતો ‘પ્રિય વાચક’ને લખેલો પત્ર કે ‘પ્રિય વાચક’ કહીને સીધું જ સંબોધન કરતા શિરીષ પંચાલનો સીધો પ્રવેશ સ્વરૂપ-સ્થિત્યંતરના ભાગ રૂપે જોઈ શકાય. ક્યાંક પ્રત્યક્ષ તો ક્યાંક પરોક્ષ/કથક રૂપે લેખકનો કથાપ્રવેશ રવીન્દ્ર પારેખની ‘લટલુકમ’, ઇન્દુ પુવારની ‘ફાંફેશ્વર’, મધુરાયની ‘સુરા, સુરા, સુરા’ અને ‘મુખસુખ’માં પણ જોવા મળે. ‘કોણ ?’નો ઉત્તરાર્ધ આપતા લા. ઠા. અને કથક એક જ જણાય. પૂર્વાર્ધમાં સર્વજ્ઞની કથનરીતિને સહેતું પાત્ર ઉત્તરાર્ધમાં તેનો વિરોધ કરતું નિરૂપાય. બાબુ સુથારની ‘વાક્યકથા’ અને ‘શ્રીમદ્ કાગડાપચ્ચીસી’નું સ્વરૂપ-તિરોધાન, પશુ-પક્ષીસૃષ્ટિ, માત્ર ‘ફિક્શન’ રૂપેની ઓળખ અરૂઢ લેખાય. ‘સુરા, સુરા, સુરા’માં સ્ત્રી-પુરુષના અટપટા સંબંધો, થેલેસેમિયા, ડી.એન.એ., વીર્ય બેન્ક, મલ્ટિપલ પર્સનાલિટી ડિસોર્ડર અને પ્રેતાત્મા જેવું સામગ્રીનાવીન્ય અને તેની નવ્ય રચનારીતિ ધ્યાન ખેંચે. ઇન્દુ પુવારની ‘ફાંફેશ્વર’ અને ‘છ બાય છ’માં જોવા મળતો આધુનિકતા અને અસંગતિવાદનો પ્રભાવ કે જાતકકથાના વિનિયોગવાળી તેમની ‘યા દેવી સર્વ ભૂતેષુ’ની અરૂઢ રીતિ પરંપરિત સ્વરૂપભંગના દષ્ટાંત તરીકે જોઈ શકાય. કિશોર જાદવની ‘રિક્તરાગ’નું અનુભવવિશ્વ, તેની પ્રત્યક્ષતા અને રચનારીતિનું નાવીન્ય તથા દિગ્વીશ મહેતાકૃત ‘શત્રુઘ્નની પહેલી સફર’નું અટપટું અને સંકુલ વસ્તુસંવિધાન, બદલાતાં રહેતાં કથનકેન્દ્રો અને ‘એક વારતા’ તરીકેની તેની ઓળખ સ્વરૂપસંદર્ભે ચોક્કસ અરૂઢ લેખી શકાય. – આ બધી નવલકથાઓમાં કથનરીતિ કે કથનકળા વિશે, સ્વરૂપ અને સ્વરૂપસિદ્ધિ વિશે, પરંપરિત કે રૂઢ શૈલી વિશે પાયાના પ્રશ્નો છે. આ કૃતિઓએ પરંપરિત કથાકલાથી શક્ય તેટલો છોડે ફાડ્યો છે. ઘટના-તિરોધાન કે સ્વરૂપ-તિરોધાનથી જે સર્જાય તેને કેવા વિવેચનાત્મક અભિગમથી જોઈ શકાય તે વિશે પ્રશ્નો સરજ્યા છે. કથાસમાંતરે કથાસાહિત્યના પ્રશ્નોને પણ વણ્યા છે. ટેકુનિકને જ સર્વેસર્વા માનતો સર્જક પરંપરિત વસ્તુસંકલના, પાત્રનિરૂપણ અને ઘટનાનો તો છોદ કરે જ છે, સામાજિક સંદર્ભોનો પણ છોદ ઉડાડે છે. આથી, નવલકથા ક્યાંક તો તરંગકથાની નજીક પહોંચતી જણાય છે.

ગંભીર બીમારી પછી અગંભીર / અર્ધગંભીર કૃતિઓ આપતા લાભશંકર ઠાકરે ‘હાસ્યાસન’, ‘ચંપકચાલીસા’ અને ‘અનાપ-સનાપ’માં મનુષ્યની નબળાઈઓને ચીંધી બતાવતો હળવાશભર્યો, પણ ચિંતનગર્ભ એવો અરૂઢ સર્જકપુરુષાર્થ આદર્યો. પછી એ જ માર્ગે આગળ વધતાં, વર્ષે સરેરાશ એક, એવી દસ-બાર નવલકથાઓ આપી.

‘પીવરી’માં બૌદ્ધકાળ પછીના સમયને જીવંત કરતું તત્સમ, ચુસ્ત, સૌંદર્યમંડિત ગદ્ય; બૃહદ્ ‘લીલાસાગર’ના બે ભાગમાં ગાંધીમાહાત્મ્ય પ્રસ્થાપતી અને આદર્શ સમાજરચનાની ઝંખના સેવતી કથાનું સાત્ત્વિક ગદ્ય; ‘બકો છે, કલ્પો’નું નાટ્યગંધી કાવ્યત્મક રૂપ, ગાંધીજી અને દસ-બાર વર્ષના બકાના સાહજિક સંવાદો, કાલ્પનિક ગદ્યખંડો, બકાની મનોગત તરંગસૃષ્ટિ; ‘મારો ડ્રાઇવર’નું, મનોદૈહિક પ્રેમને વ્યક્ત કરતું મુક્ત પ્રવાહી રૂપ; ‘કુહૂ કુહૂ બોલે કોયલિયા’ની અરૂઢ ભાષાસંરચના, ‘ધરા’નું ફેંકટ અને ફિક્શનનું સંમિશ્રણ કરતું કથાગંધી પ્રોઝ કે ‘માય મોસ્ટ ડિયર લૂ લૂ’ના રસિક અને મર્મીળા ટૂંકા સંવાદોએ વાચકો-વિવેચકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

સ્વરૂપસંદર્ભે ખાસ ઉલ્લેખવી ગમે તેવી વિનેશ અંતાણીની નોંધપાત્ર નવલકથા ‘કાફલો’નાં પ્રતીકાત્મક ચરિત્રનિર્માણ, લાક્ષણિક પરિવેશ અને તિર્યક ધ્વનિએ સર્જકતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. દલપત ચૌહાણકૃત ‘ગીધ’ અને મણિલાલ પટેલકૃત ‘અંધારું’ની પ્રતીકાત્મકતા પણ સ્પર્શક્ષમ રહી. ડાયરીની પ્રયુક્તિ ‘મીરાં યાજ્ઞિકની ડાયરી’, ‘ધરા’ અને ‘છાવણી’ને પળી. પ્રવાસકથાની રીતિએ / પ્રવાસકથા નિમિત્તે આકારતી નવલકથામાં ‘શત્રુદનની પહેલી સફર’, ‘ધૂધભરી ખીણ’, ‘પ્રશાંમુ’, ‘સમુદ્રાંતિકે’, ‘તત્ત્વમસિ’ અને ‘અકૂપાર’ વગેરેએ નવી ભાત પાડી. સ્વરૂપ અળપાવવાના, સ્વરૂપોની સેળભેળના પ્રયોગો થયા. નિબંધાત્મક, પ્રવાસાત્મક, કાવ્યાત્મક, નાટ્યાત્મક, ચિત્રાત્મક નવલકથાઓનું નિર્માણ થયું. ધ્રુવ ભટ્ટનું ‘લખાણ’ પ્રવાસ અને નવલકથા – બંને સ્વરૂપનાં ઇનામને લાયક ઠર્યું. રવીન્દ્ર પારેખની ‘જળદુર્ગ’ અને મધુરાયની ‘સુરા, સુરા, સુરા’ નાટકમાંથી રૂપાંતર પામી મળી. ‘આગંતુક’નું નૌશીલ મહેતાએ નાટ્યરૂપાંતર કર્યું. ‘કિંબલ રેવન્સવૂડ’ પરથી નાટક, ટીવી સિરિયલ અને ફિલ્મ પણ બની. વાર્તા આધારિત ‘ધાડ’નું પણ ફિલ્મરૂપાંતર થયું. ‘બકો છે, કલ્પો’ પરથી અતુલ ડોડિયાએ ચિત્રશ્રેણી બનાવી. ‘બકો છે, કલ્પો’, ‘પીવરી’, ‘મારો ડ્રાઇવર’, ‘કુહૂ કુહૂ બોલે કોયલિયા’, ‘અંધારું’, ‘પિંજરની આરપાર’નું કાવ્યાત્મક ગદ્ય આસ્વાદ્ય બન્યું. ‘અરવલ્લી’ જેવી લલિત નવલ પણ મળી.

ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદીની ‘શાલવન’માં જક્સ્ટાપોઝ, સ્મૃતિસાહચર્ય અને આંતર ચેતનાપ્રવાહની ટેકનિકે સર્ગશક્તિનો પરિચય કરાવ્યો. તો, ધીરેન્દ્ર મહેતાની ‘દિશાન્તર’માં પાત્રોની મનોગ્રંથિઓ, સંવેદનો અને સૂક્ષ્મ ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાઓનું કલ્પનો અને પ્રતીકો દ્વારા થતું વ્યંજનાસભર નિરૂપણ ધ્યાનપાત્ર રહ્યું. શરીરના સત્યને પ્રગટાવતી સુમન શાહની ‘ખડકી’ અને ‘બાજબાજી’માં સંકુલ ભાષાનું સર્જનાત્મક પોત અને સર્જકબળે ઓગળી જતી ઘટના ધ્યાનપાત્ર નીવડી. વૈચારિક સ્તરે જીવતાં પાત્રોની અર્થક્ષમ, ચિંતનસભર ભાષાનું નિરાળું પોત ‘લાવણ્ય’માં જોવા મળ્યું. આધુનિક માનવીના પ્રશ્નો અને મૂળવિચ્છેદનું, રૂટલેસનેસનું વેધક સંવેદન સર્જનાત્મક સ્તરે ‘કોણ ?’ (ઉત્તરાર્ધ), ‘ઊર્ધ્વમૂલ’, ‘ધરા’, ‘કર્ણલોક’ ને ‘માય મોસ્ટ ડિયર લૂ લૂ’માં આકાર પામ્યું. લગ્નેતર

/ અવૈધિક ગણાતા સંબંધોની સ્પર્શક્ષમ રજૂઆત, 'રિક્તરાગ', 'ધરા', 'ખડકી', 'બાજબાજ', 'ઘેરો', 'સુરા, સુરા, સુરા', 'ધૂંધભરી ખીણ', 'ઊર્ધ્વમૂલ' આદિમાં સ્વરૂપસિદ્ધિને વરી. પુરાકલ્પનોનો વિનિયોગ 'માટીનો મહેકતો સાદ', 'શિખંડી', 'કુરુક્ષેત્ર', 'ગોકુળત્રયી', 'શ્યામ એક વાર આવોને આંગણે' જેવી નવલકથાઓમાં ઠીક ઠીક સફળ રહ્યો. 'ગાંધીની કાવડ' અને 'પ્રશાંમુ'ને અરૂઢ વ્યંગ-કટાક્ષ, આયર્ની ટોન ફળ્યા. સમકાલીન પ્રશ્નોને કલાગત માવજતથી આલેખવાના પ્રયત્ન 'અંગતનો પગ', 'મનોરથ' આદિમાં સફળ રહ્યા. સમકાલીન કુદરતી અને માનવસર્જિત આફતોનું, કલાના ધોરણે, શિસ્ત સાચવતું નિરૂપણ 'છાવણી', 'ધૂંધભરી ખીણ', 'સમજ્યા વિના છૂટા પડવું' આદિમાં અસરકારક નીવડ્યું. 'ઊર્ધ્વમૂલ'નાં પ્રતીકાત્મક, 'કલ્પતરુ'નાં કાવ્યાત્મક, 'શત્રુદ્ધની પહેલી સફર'નાં સૂચનાત્મક અને 'સત્ય'નાં સાંકેતિક પ્રકરણશીર્ષકો કે લા. ઠા. અને જ્યંત ગાડીતની નવલકથાઓનાં બે-પાંચ પૃષ્ઠ કે એક એક વિધાનવાળાં પ્રકરણો સ્વરૂપમાં નવીનતા લાવ્યાં. રામચંદ્ર પટેલ અને નાનાભાઈ જેબલિયાએ નવાં શીર્ષકથી જૂની નવલકથાઓ, થોડા સુધારાવધારાઓ સાથે ફરીથી આપી. ચરિત્રાત્મક નવલકથા લેખે 'સત્ય', 'પિંજરની આરપાર', 'પ્રતિનાયક' અને 'પ્રકાશનો પડછાયો' ધ્યાનપાત્ર રહી. તો, સરળતા અને સાદગી પણ સ્પર્શી જાય એવી સંવેદનસભર લાઘવયુક્ત ભાષાની તાકાત 'સમુદી', 'આગતુક', 'સમુદ્રાંતિકે', 'તત્ત્વમસિ'માં જોવા મળી. કોઈ ટેકનિક વિના પણ ઉત્તમ નવલકથા લખાવાના દષ્ટાંત લેખે આ નવલકથાઓને રજૂ કરી શકાય. તો, એથી જુદી, મોના પાત્રાવાલાની 'ઘોરખોદિયા'ની, વાંચવી અઘરી ને સમજવી દુષ્કર એવી, તળબોલી અને તેમાં તદ્દૂપ ગાળોની વાસ્તવદર્શી સર્જકતા પણ પોંખી શકાય.

પ્રતિબદ્ધતા ક્યાંક જોખમી નીવડી હોવા છતાં, ઘણી રીતે-ભાતે પોંખાઈ. ગ્રામચેતના અને દલિતચેતનાએ બોલીવૈવિધ્ય, ભાષાસૂઝ, વાસ્તવગામિતા, મૂલ્યનિષ્ઠા અને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી નવલકથાને સમૃદ્ધ કરી. નારીવાદ-દલિતવાદે નક્કર વસ્તુકથન અને મૂળગામી સમાજાભિમુખતા દ્વારા ચૈતસિક સ્તરે કેટલાંક પાત્રો ને પ્રસંગોનું નિર્માણ કર્યું. નારીચેતનાએ નારીનાં અનોખાં ન દેખ્યાં રૂપ રજૂ કર્યાં. સ્ત્રી/પુરુષની જાતિકથા સાથે/સામે બ્રાહ્મણ, અનાવિલ, પટેલ, મેર, આહીર, દલિતોની જાતિકથા પણ મળી. નારીલેખન આ ગાળામાં સવિશેષ વધ્યું. કવિઓ પણ નવલકથા લખવા તરફ વળ્યા. પરિણામે નવલકથાને, ક્યાંક કાવ્યાત્મક સ્પર્શ મળ્યો તો ક્યાંક તે કૃતક બની. 'હું પણ નવલકથા લખી શકું છું' આવા ખ્યાલે ને તેની ખોટી વાહવાહે ચીલાચાલુ વસ્તુપ્રધાન ઘટનાખચિત કથાઓના લખાણે આ ગાળામાં લખાયેલી નવલકથાઓનો આંક લગભગ બે હજારે પહોંચાડી દીધો !

આ પૂર્વે, વાચકોની જિજ્ઞાસા અને પ્રતીક્ષાને સંતોષતા 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના ચાર ભાગ અલગ-અલગ વર્ષે મળેલા. 'ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી'ના બે ભાગ પૂર્વે ૧૯૫૨ અને ૧૯૫૮માં મળ્યા હતા તેનો ત્રીજો ભાગ એ જ શીર્ષકથી ૧૯૮૫માં મળે છે. કહેવાનું એટલું

જ કે, જે પ્રકારે સફળ ફિલ્મોનો બીજો કે ત્રીજો ભાગ એ જ શીર્ષકથી પછીનાં વર્ષોમાં મળે છે તેવું ગુજરાતી નવલકથામાં ભાગ્યે જ બન્યું છે. નહીં તો, ‘કાફલો પાર્ટ ૨’, ‘અમૃતા રિટર્ન’ કે ‘ફીર ફેરો’ જેવાં શીર્ષકથી જરૂર નવલકથા મળી હોત. ગુજરાતી નવલકથાકાર નવા શીર્ષકથી નવી નવલકથા લખવાનું વધુ પસંદ કરે છે. જોકે, અપવાદરૂપ આ ગાળામાં મળતી, લા. ઠા.ની ‘કોણ ?’નો ઉત્તરાર્ધ લગભગ એક પરચીસીએ મળે તેને આ દિશાનું આશ્વાસન કે આરંભ કહી શકાય ! બીજું, પહેલા પાંચ (‘પાર્થને કહો ચડાવે બાણ’), સાત (‘કૃષ્ણાવતાર’), દસ (‘યુગાવતાર’) કે બાર (‘મહાભારત નવલકથાવલિ’) ભાગમાં સમયાંતરે મળતી દળદાર નવલકથાઓનો યુગ લગભગ હવે અસ્ત થયો છે. અલબત્ત, બે ભાગમાં મળતી ‘લીલાસાગર’ (લા. ઠા.), ‘વિષવૃક્ષ’ (પિનાકિન દવે), ‘પ્રિયતમા’ (મોહન પરમાર) કે ‘ઘોરખોદિયા’ (મોના પાત્રાવાલા), ત્રણ ભાગમાં મળતી ‘ગોકુળ-મથુરા-દ્વારકા’ (રઘુવીર ચૌધરી) કે ચાર ભાગમાં મળતી ‘અયોધ્યા-વરદાન-વનવાસ-અભિષેક’ (પિનાકિન દવે) અને ‘સત્ય’ (જયંત ગાડીત) હજુ બૃહદ્ નવલકથા લેખે પ્રગટ તો થાય છે, પણ એકસાથે જ નવલકથાકારને જે આપવું છે, જેટલું આપવું છે તે એકસાથે જ; સમયના અંતરમાં તેને રસ નથી, કે કદાચ વિશ્વાસ પણ નથી !

ટૂંકમાં, માનવચિત્તની સંકુલતાને, વ્યક્તિના મનોવાસ્તવને, સાંપ્રત માનવચેતનાને / યુગચેતનાને વ્યક્ત કરવા સર્જકે નવલકથાનું સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું. યુગપ્રભાવ અને વીજાણુ માધ્યમોએ સ્વરૂપ-મોકળાશની શક્યતા જોઈ. સ્વરૂપ સાથે છેડછાડ થઈ. કંઈક અંશે સ્વરૂપ જાણે કામચલાઉ વર્ગીકરણ બન્યું. નિજ સર્જક-સ્વાતંત્ર્યે સર્જકતાના નવા આયામો ખેડ્યા. લેખકોનો વિદેશી-વસવાટ / વિદેશ-પ્રવાસ અને વિદેશી સાહિત્યનો અભ્યાસ ફળ્યો. સ્વરૂપ દ્વારા, સ્વરૂપથી જુદું, કશુંક ‘નવલ’ પ્રગટાવવાની મથામણ થઈ. વિષયોનું વૈવિધ્ય, સમયતત્ત્વની માવજત, ગદ્યનો નિજ મિજાજ જોવા મળ્યો. બોલતા શબ્દોનો પ્રવેશ થયો. ભાષાકર્મનું નોંધપાત્ર યોગદાન જોવા મળ્યું. Structur(સંરચના) અને texture(રચનપોત)ના અવનવા પ્રયોગોથી નવલકથા નીખરી.

આજે નવલકથા પડખું બદલી રહી છે, સૂક્ષ્મ અને સંકુલ રીતે બદલાઈ રહી છે. સર્જકસભાનતા અને સર્જકપુરુષાર્થ નિતનવા પ્રયોગ કરી રહ્યા છે, સ્વરૂપભેદ ભૂંસાઈ રહ્યા છે ત્યારે જોવું એ રહ્યું કે ગુજરાતી નવલકથાનું ભાવિ, સ્વરૂપસંદર્ભે હવે કેવું ખીલે-વિકસે છે.

સંદર્ભો :

૧. ‘અનુઆધુનિકતાવાદ’, ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલા, પૃ. ૨૧
૨. ‘અનુઆધુનિકતાવાદ અને આપણે’, સુમન શાહ, પૃ. ૩૮૦
૩. ‘અનુઆધુનિકતાવાદ’, ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલા, પૃ. ૨૦

કલ્પનલક્ષી વાર્તા-યોજના, 'નિરુત્તર'માં... | રાધેશ્યામ શર્મા

['નિરુત્તર' (વાર્તાસંગ્રહ) : લેખક : બકુલ દવે, પ્રકાશક : અવનીંદ્ર ગોહેલ, લટૂર પ્રકાશન, અવનિલોક, ૩, શાંતિનગર સો., ૨૨૭૨, હિલડ્રાઇવ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨, ૨૦૧૩, પૃ. ૧૩૬, કિં. રૂ. ૧૫૦/-]

૨૦૦૦ની સાલમાં 'સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર' શ્રી બકુલ દવેનો લખેલો ત્યારે શીર્ષક બાંધેલું : 'લોકપ્રિયતાની નજીક રહેવા છતાં કળાત્મકતાનો આદર સાચવનાર વાર્તા-નવલકથાકાર...' ૨૦૧૩માં તે 'નિરુત્તર' વાર્તાસંચય લઈ આવ્યા છે ત્યારે પણ લોકપ્રિયતાની સમાન્તરે કળાતત્ત્વ ગુમાવ્યા વિના સોળેક જેટલી રચનાઓ દ્વારા વિધાયક ઉત્તર આપવા મથ્યા છે.

ઘણી વાર વિવેચકો લેખનના નિવેદનને, એની કેફિયતને નજરઅંદાજ કરી પ્રવર્તતા હોય છે. આ કિસ્સામાં એવું કરવું અવિનય છે. લેખન વિશે પોતે કંઈ કહે તો એનો અધિકાર નહીં ? અહીં વાર્તાકારે જાતે જ આત્મનિવેદન કર્યું છે, પોતાની કૃતિઓ વિશે : 'સિસૃક્ષાને સંકેરતી જતી વાર્તાઓ' – મનના તળિયે સુષુપ્ત પડેલી કોઈ ઘટનાનું બીજ અચાનક કોળી ઊઠે તે પણ અદ્ભુત અને વિસ્મયકારક ઘટના હોય છે... મને વિસ્મયનો ગુલાલ ઉડાડવાનું ગમે છે... પછી જે-તે ઘટનાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં એક ભાવવિશ્વ ઊઘડતું જાય છે. ઘટના એમાં પાણીમાં સાકરની જેમ ઓગળતી જાય છે. સાકર દેખાતી નથી પણ સ્વાદ અકબંધ રહે છે. પછી જે હોય છે તે હોય છે માત્ર વાર્તા. સ્થૂળનો લોપ થાય છે ને શુદ્ધ અનુભૂતિ રહી જાય છે. (પૃ. ૪) પરોક્ષપણે વાર્તાકારે સૂચવ્યા પ્રમાણે જ્યાં સાકર ઓગળી ના હોય ત્યાં સ્થૂળનો સાક્ષાત્કાર અકબંધ રહે અને અશુદ્ધ અનુભૂતિ શેષ રહી જાય. આ લખનારના મતે વા-ર-તા આકૃતિ રચાઈ હોય તો શુદ્ધ અભિવ્યક્તિ ભાવક માટે સુલભ્ય છે.

'એક પરી પાંખ વિનાની' (૧), 'વેદનાનાં ઊછળતાં મોજાં' (૧૯), 'સલામ' (૨૬), 'લપડાક' (૫૩), 'બ્રુટસ યુ ટૂ' (૯૧), અને 'નિરુત્તર' (૧૧૫) જેવી વાર્તાઓમાં વિસ્મયની શોધ રૂપે ફળી શકે.

પાંખ વિનાની પરીને મૂર્ત કરવા કર્તાએ ટી.વી. સિરિયલમાં કામ કરવા જતી બાળાઓના સંદર્ભે પરીને ટેડીબેર સાથેની તદ્દપતા પ્રતીકાત્મક રીતિએ નિરૂપી છે. (પરી ટેડીબેરને કહે છે, 'પંખી થવું કેટલું સારું, ઊડવું હોય ત્યાં ઊડવાનું... સ્કૂલમાં નહીં જવાનું... શૂટિંગમાં પણ નહીં') અંતે કરુણ રસ. સિરિયલમાં ના જવું પડે માટે પીપમાં સંતાવા ગયેલી પરી અકસ્માતે મરી... 'ટેડીબેરને છાતી સાથે ભીંસી પરીનું શરીર ટૂંટિયું વાળી

પડ્યું છે - નિસ્પંદ અને નિશ્ચેત, સાવ ઠંડુંગાર' (પૃ. ૧૦)

પ્રતીકની પસંદગી ઉપયુક્ત, છતાં ઓછું ઘૂંટ્યું હોય તો રસ વધત.

'વેદનાનાં ઊછળતાં મોજાં' વાર્તામાં નાવિકા સીમા, પપ્પાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ સામા બારણે રહેતા જ્યંત સાથે પરણી જાય છે ત્યાં પણ એક પંખી એટલે કે કબૂતરની ઉડાનનો ઉપયુક્ત વિનિયોગ કર્યો છે :

'સફેદ કબૂતરને પોતે પકડે, સ્પર્શે અને સહેલાવે પણ એ એને બોલાવવા જાય ત્યાં જ એ ઊડી ગયું. સામે (પપ્પા) વિનોદરાયના બંગલાની અગાશી તરફ એ ગયું ને દેખાતું બંધ થયું.' (પૃ. ૨૦)

વિસ્મય એનો કે સીમા, ભાઈ યોગેશના લગ્નમાં ગઈ નથી, એટલે સ્વપ્નમાં જ્યંત અણવર તરીકે યોગેશ વરની અડોઅડ ભાળે છે ત્યાં દૂધવાળાની બૂમથી સફાળી જાગી જાય છે. અહીં કથકે કવિતા કરી કમાલ કરી છે :

લીલાછમ સ્વપ્નના ટાપુ પરથી ફરી એ પીડાદાયક

સ્મરણોનાં ઊછળતાં મોજાંઓમાં ફંગોળાઈ ગઈ.' (પૃ. ૨૫)

જે રસિકોએ ગુરુદત્તની 'ધ્યાસા' જોઈ, કળાકારની કળાશક્તિની ઉપેક્ષાની ટ્રેજેડી માણી હોય તેમણે 'સલામ' વાર્તા વાંચવી. પરંતુ અહીં લેખકે 'ટર્ન ઓવ ધ સ્કૂ' અંત આણ્યો છે, કેવો ? મોટા મોભીઓએ બિલકુલ ફોર્મલ વ્યવહાર રાખ્યો એની સામે ચૌદ વર્ષની એકમાત્ર ખુશાલીએ કૃતિઓની વિગતવાર પ્રશંસા કરી, ડાયરીમાં મનહર કલાકારે 'હૃદયપૂર્વક સલામ' આલેખી આપી - અહીં કથા પૂરી થઈ ગઈ માનીએ એ કુશળ કથાલેખક માટે સામાન્ય વાત જણાય તેથી છેલ્લા વાક્યમાં ખુશાલીનો વિસ્મય વણી આપ્યો છે : 'આટલો મોટો કલાકાર એને સલામ કરે ?!' (પૃ. ૩૩) અહીં બે ચિહ્નો પ્રશ્નાર્થ સાથે આશ્ચર્યનાં સાર્થક છે.

પુરુષો કરતાં નારીશક્તિઓને નાયકપદે પ્રતિષ્ઠિત કરવાનું લેખકને અધિક જ્ઞાવતું લાગે છે. 'લપડાક'ની ચતુર નાવિકા ખુશાલી, પિતા મનસુખભાઈથી રસિકરમ્ય 'લફરું' છુપાવે છે, જે લેખકે મોબાઈલના અતિ પ્રચલિત માધ્યમથી સુપુત્રીના પ્રેમી ઉમંગના અવાજમાં છતું થાય છે. અહીં પણ મનસુખભાઈના મનનું ભાવકલ્પન ધ્યાન આકર્ષે છે :

'છેક ઘર પાસે આવતાં તળિયેથી પરપોટાઈને માટે એક આશા સપાટી પર આવી. પણ ઘરમાં પ્રવેશતાં જ એ પરપોટો ફૂટી ગયો.' (પૃ. ૫૭)

આશાનો પરપોટો ફૂટી જવાનું વર્ણન, વાર્તાને છેડે વાગનાર 'લપડાક' - આ લખનારને નાટ્યારંભે આવતા 'નાંદી'નું અ-મંગળાચરણ જેવું લાગ્યું !

'બ્રુટસ, યુ ટૂ ?!' બે નાયકો અને તેય દોસ્તો વિપુલ અને હર્ષ અને મધ્યે નાવિકા કલ્પના શેક્સપિયરના બે હીરોને સંડોવે છે. હર્ષ વિપુલને શંકાશીલ 'સાયકો' બતાવી કલ્પનાને બનાવે છે. વિપુલથી ડાઈવોર્સ કરાવી કલ્પનાને કપટથી પરણે તો છે પણ કથકનું

નિશાન, શરસન્ધાન હર્ષની દિશામાં સચોટ તાક્યું છે : મન:ચક્ષુ સામે વિપુલનો ચહેરો આવી ગયો... એ જાણે કહી રહ્યો છે “બ્રુટસ યુ ટૂ ?!” (પૃ. ૯૯) લેખક અહીં સ્થૂળ વર્ણનમાં ઢળી ના પડ્યા હોત તો ? વિપુલના ચહેરા પર હતાશા, પીડા અને આકોશનો ક્લોઝઅપ નિવાર્ય છે, સ્થૂળ છે.

‘નિરુત્તર’માં માછલીની ઉપમાનો પ્રવેશ સંદર્ભસિદ્ધ લેખાય. પતિને અમાન્ય, પુત્રને માન્ય પ્રેમિકા ઉર્વીને, કાર્તિકની માતા ઇલા મળવા જવાનું જોખમ ખેડે છે ત્યાં ઇલાને પોતાનો જ ભૂતકાળ રિપીટ થતો સંભળાય છે અને વર્ણન વહે છે : ‘ઇલા અંધકારમાં ફંફોસવા લાગી... ફરી એક વાર માછલી જેવું કશુંક તરફડતું એની પકડમાં આવ્યું ને સરકી ગયું.’ ઇલાની ભીતરમાં એક પ્રશ્ન પરપોટાની જેમ સપાટી પર આવ્યો હતો : ‘અંધારા ઓરડામાં એ કેટકેટલી ઘટનાઓનો કાટમાળ ખડકતી રહેશે ?’ અંતે ઇલા પુત્ર કાર્તિકને પોતાના પતિની પેઠે ઉર્વી સાથે પરણવાનું ના-મંજૂર કરે છે. આ ટર્ન-ટૂવિસ્ટની પરાકાષ્ટા અંતે અંધારા ઓરડાના વર્ણનના પુનરાવર્તનમાં પરિણમે છે.

વાર્તાકાર બકુલ દવેને પણ ઓરડો પ્રિય છે. એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં લેખન માટે સ્થળવિશેષ – ‘મારા ઘરનો કોઈ પણ ઓરડો અથવા ફળિયામાં બદામના વૃક્ષ હેઠળ’ – મનપસંદ કરેલું !

‘પરબ’ના તંત્રી, વાર્તાકાર યોગેશ જોષીએ બકુલ દવેને કવિતાસર્જનનો રંગ વર્ષો પૂર્વે લગાડેલો એનો ગદ્યમાં પ્રત્યુત્તર આ ‘નિરુત્તર’માં સુજ્ઞો શોધી શકશે.

‘શ્રેષ્ઠ રા. વિ. પાઠક’ વિશે | વિનોદ અધ્વર્યુ

સર્વ શ્રી નિરંજન ભગત, ચિમનલાલ ત્રિવેદી અને ભોળાભાઈ પટેલ – એ સંપાદકો દ્વારા પસંદ કરાયેલાં શ્રી રા. વિ. પાઠકનાં સાહિત્યસર્જનમાંનાં લખાણોનો સમુચ્ચય અભ્યાસીઓ માટે અનુકૂળ એવું ઉપયોગી સંપાદન છે.

વિવિધ સાહિત્યસર્જકોનાં લખાણોમાંથી ‘શ્રેષ્ઠ’ કહેવાય એવાં સંપાદનોની પ્રસ્તુત ગ્રંથમાળામાં આ ગ્રંથ આવકાર્ય ઉમેરણ કરે છે. શ્રી રા. વિ. પાઠકે સાહિત્યનાં અનેક સ્વરૂપોમાં મૂલ્યવાન અને માતબર પ્રદાન કર્યું છે. કવિતા, વાર્તા, નિબંધ, વિવેચન વગેરે સ્વરૂપોમાં તેમણે કરેલું સાહિત્યપ્રદાન પ્રત્યેક સ્વરૂપમાં વિપુલ હોઈ, પાઠકસાહેબના સાહિત્યકાર્યનો સમગ્ર રૂપે પરિચય પામવા ઇચ્છનારને પસંદ કરેલાં ઉત્તમ લાગે એવાં લખાણો હાથવગાં થઈ શકે એ માટે આ (અને આવાં) સંપાદન અભ્યાસીઓને ઉપયોગી બની રહે છે.

આ સંપાદન – ‘શ્રેષ્ઠ રા. વિ. પાઠક’ – વિદ્વાન સંપાદકો દ્વારા પ્રસ્તુત થયું છે તે પ્રસ્તુતિની વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ પણ નોંધપાત્ર છે.

લેખકનાં લખાણો સ્વરૂપવાર પ્રસ્તુત થયાં છે. કવિતા-વાર્તા-નિબંધ-વિવેચન વગેરેનાં સ્વરૂપવાર જૂથ રજૂ થયાં હોઈ અભ્યાસ કરનારને જે તે સ્વરૂપ વિશેનું રા. વિ. પાઠકનું કાર્ય સંયુક્ત રીતે સાંપડે છે અને તેથી તે કવિ તરીકે કે વાર્તાકાર વગેરે

તરીકે તેમના પ્રદાનનું આકલન કરી શકે છે. તદુપરાંત પ્રત્યેક સ્વરૂપના લેખો વિશેની પ્રસ્તાવના રૂપે ટૂંકું છતાં માર્મિક ગણાય એવું – નોંધરૂપ લખાણ જે તે સ્વરૂપ વિશેના આકલનમાં માર્ગદર્શક બની રહે છે.

સ્વરૂપો વિશેના લેખો જોતાં જણાય છે કે સંપાદકોએ માત્ર ‘શ્રેષ્ઠ’ને જ નજરમાં ન રાખતાં સર્જકના પ્રદાનમાં વરતાતા વૈવિધ્યને પણ ધ્યાનમાં રાખીને તેમાંની લગભગ તમામ પ્રકારની કૃતિઓના નમૂના રજૂ થાય અને તે રીતે સર્જકના કાર્યનું વૈવિધ્ય પણ ઓળખાય તેમ કૃતિઓ પસંદ કરી છે. આથી સર્જકનું વિશિષ્ટ ઊઘડે છે.

આમ કરતાં કોઈ સમાવા યોગ્ય કૃતિ રહી ગઈ હોય એમ બને તો કોઈ નબળી કૃતિ પણ તે નમૂના ખાતર ઉમેરાઈ હોય તેમ બને. પણ કૃતિઓની પસંદગી તો વ્યક્તિગત અભિપ્રાયનો પ્રશ્ન છે. સમગ્રતયા એટલું કહી શકાય કે પસંદગીનો આ તરીકો સર્જકનાં તમામ પાસાંને રજૂ કરી આપે છે જેથી સર્જકનું સમગ્ર સ્વરૂપે આકલન વિવેકપૂર્વક થઈ શકે છે.

જોકે નોંધવા જેવું તો જણાય છે જ કે પાઠકસાહેબનાં નાટકોમાંથી કશુંય પ્રસ્તુત થયું નથી ! મર્યાદાઓ જણાતી હોય તો તે પણ દર્શાવવા એકાદ – મૌલિકનો આગ્રહ ન રાખીને અનુવાદિત પણ રજૂ થઈ શકી હોત. રા. વિ. પાઠકના અનુવાદકાર્યનું પણ એ રીતે પ્રતિનિધિત્વ થાત.

વર્ગીકરણમાં પણ રા. વિ. પાઠકના વિશિષ્ટ પ્રદાન એવા ‘હાસ્ય’ને પણ અલગ તારવી શકાયો હોત તો તે રીતે એની વિલક્ષણતા ધ્યાન દોરત. તે રીતે તો વિવેચનમાંથીય ‘કર્તાઓ’ કે ‘કૃતિઓ’ વિશે પણ થઈ શકે. પિંગળ વિશે તો પસંદગીમાં સળંગ લેખના ખંડ પ્રસ્તુત થયા છે જે સંપાદનની સરળતા ખાતર હોઈ શકે, પણ બ્લેન્ક વર્સની ચર્યામાં તેમણે કરેલા અનુવાદ – વનવેલીમાં – પણ ક્યાંક સમાવવા જેવા હતા !

– પરંતુ,

સમગ્રતયા સંપાદન વિવેકયુક્ત અને વ્યવસ્થિત હોઈ પાઠકસાહેબના સાહિત્યપ્રદાનનો સમગ્ર રૂપે પરિચય આપે છે. અલબત્ત આ ‘પરિચય’ પાઠકસાહેબનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવા પ્રેરશે એવી આશા અસ્થાને નથી.

એક નોંધ : સંપાદક નિરંજન ભગત રા. વિ. પાઠકના લગભગ આઠિકાળે – એલ. ડી. કોલેજમાં, પાઠકસાહેબના વિદ્યાર્થી હતા. તો આ લખાણ કરનાર સાવ છેલ્લા વર્ષમાં વિદ્યાર્થી હતા ! – એ દૃષ્ટિએ આ બધું ગુરુજનને અંજલિ રૂપે જ છે !

હાઈન્કા : શિલ્પ અને સર્જન | રમેશ આચાર્ય

[હાઈન્કા : લે. કિશોરસિંહ સોલંકી, પ્રકાશક : પાર્થ પબ્લિકેશન, નિશાપોળ, ઝવેરીવાડ, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, પ્ર. આ. ૨૦૧૦, પૃ. ૧૨૦, કિં. રૂ. ૨૦૦/-]

શ્રી કિશોરસિંહ સોલંકીની કલમ સાહિત્યક્ષેત્રે ગદ્ય અને પદ્ય – એમ બંને ક્ષેત્રમાં

વિહરે છે. તેમણે ‘અરવલ્લી’ જેવી લલિત-નવલ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આપી છે. આમ, તેઓ સાહિત્યક્ષેત્રે કંઈક નવું કરવાની હોંશ અને હામ ધરાવે છે. એટલે પ્રયોગશીલતા એ આ સર્જકનું સાહિત્યસર્જનનું પ્રધાન લક્ષણ છે. નવલકથાક્ષેત્રે પ્રયોગશીલતા દાખવ્યા પછી તેઓ પદ્યક્ષેત્રે પણ પ્રયોગશીલતા દાખવવા સક્રિય થયા અને તેમણે ગુજરાતી પદ્ય સાહિત્યને હાઈન્કા નામે એક નવો જ કાવ્યપ્રકાર આપ્યો. તેઓ એટલેથી જ ન અટકતાં આપણને ‘હાઈન્કા’ નામે હાઈન્કા અને હાઈન્કા કાવ્યનો સંગ્રહ આપ્યો છે. આ સંગ્રહમાંથી પસાર થવું અને આ કાવ્યના સ્વરૂપથી પરિચિત થવું આપણને ગમશે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાઈકુ અને તાન્કા નામે જાપાનીઝ કાવ્યપ્રકારો જાણીતા છે. ૫, ૭, ૫ – એમ હાઈકુ એ કુલ ૧૭ (સત્તર) અક્ષરનું, કદાચ, વિશ્વમાં સૌથી નાનું કાવ્ય સ્વરૂપ છે. હાઈકુનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવતરણ થયા પછી આપણને ‘રનેહરશ્મિ’ દ્વારા તેનો સંગ્રહ મળેલો છે. તાન્કા એ હાઈકુ કરતાં સહેજ મોટું જાપાનીઝ કાવ્યસ્વરૂપ છે. તેમાં કુલ ૩૧ (એકત્રીસ) અક્ષરો હોય છે અને તે ૫, ૭, ૫, ૭, ૭ એવા ક્રમમાં હોય છે. આમ, તાન્કા એ હાઈકુ કરતાં થોડું મોટું કાવ્યસ્વરૂપ છે. તેમાં તેના સર્જકને થોડી વધુ મોકળાશ મળતી હોય છે. ગુજરાતીમાં તાન્કાના અવતરણ પછી આપણને તેનો સંગ્રહ ‘હાઈફન’ નામે આ લખનાર, રમેશ આચાર્ય, દ્વારા ૧૯૮૨માં મળેલ છે. ગુજરાતી સાહિત્યની આ પ્રયોગપરંપરાને શ્રી કિશોરસિંહ સોલંકી આગળ વધારી આપણને ‘હાઈન્કા’ સંગ્રહ સંપાદાવે છે. ત્યારે આપણે એ કાવ્યનો આસ્વાદ માણીએ એ પહેલાં તેના સ્વરૂપ વિશે માહિતગાર થઈએ તો તે વધુ યોગ્ય ગણાશે.

શ્રી કિશોરસિંહ સોલંકીએ ‘હાઈન્કા’ શબ્દ ‘હાઈકુ’માંથી ‘હાઈ’ અને ‘તાન્કા’માંથી ‘ન્કા’ લઈ નવો જ શબ્દ હાઈન્કા બનાવ્યો છે. આ કાવ્ય સ્વરૂપના બંધારણમાં તેમણે ૫-૭-૫, ૫-૭-૫, ૭-૭ અક્ષરો પ્રયોજ્યા છે. આમ, હાઈન્કા એ હાઈકુ અને તાન્કાનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે. તેમાં બે વખત હાઈકુના સ્વરૂપ પ્રમાણે અક્ષરની ગોઠવણ હોય છે અને છેલ્લે તાન્કાની છેલ્લી બે પંક્તિઓ પ્રમાણે ૭, ૭ – એમ અક્ષરો હોય છે. અથવા બીજી રીતે કહેવું હોય તો આપણે એમ કહી શકીએ કે હાઈન્કામાં સૌપ્રથમ હાઈકુ પ્રમાણેના અક્ષરોની ગોઠવણી હોય છે, અને ત્યાર પછી તાન્કા પ્રમાણે ગોઠવણી હોય છે. એક હાઈન્કામાં હાઈકુ અને તાન્કા એમ બંનેને સાંકળી લીધા હોય છે. આ કાવ્યમાં હાઈકુ અને તાન્કામાં પ્રયોજાતા ૧૭ અને ૩૧ એમ બંને અક્ષરસમૂહ મેળવી કુલ ૪૮ (અડતાલીસ) અક્ષરો હોય છે. અહીં કવિને હાઈકુ અને તાન્કા એમ બે કાવ્યસ્વરૂપની વિશેષતાઓનો અને મોકળાશનો લાભ મળે છે. આથી કવિની સર્જકતાનો વિશેષ લાભ આ કાવ્યસ્વરૂપને મળે છે. શ્રી કિશોરસિંહ સોલંકીએ હાઈન્કા કાવ્યસ્વરૂપ ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યને આપ્યું તેને મળતું કાવ્યસ્વરૂપ જાપાનીઝ સાહિત્યમાં ‘ચોકા’ છે અને ‘હાઈન્કા કાવ્ય’ જેવું જ ‘રેન્ગા’ છે. એટલે કે હાઈન્કાનાં મૂળ આ રીતે જાપાનીઝ સાહિત્ય

સાથે સંકળાયેલાં છે. પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં કવિએ હાઈકુ, તાન્કા, ચૌકા અને રેન્ગાનો સફળતાપૂર્વક પ્રયોગ કર્યો છે. આ સંગ્રહના હાઈન્કા ગુજરાતી સાહિત્યનાં સુપ્રસિદ્ધ સામયિકો ‘પરબ’, ‘કવિતા’, ‘કુમાર’, ‘કવિલોક’, ‘ઉદ્દેશ’, ‘શબ્દસૃષ્ટિ’ અને ‘શબ્દસર’ જેવાં સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ભાવકોએ આવકાર્યાં છે અને વિદ્વાનોએ તેની પ્રશંસા કરી છે.

હાઈન્કા અને હાઈન્કા કાવ્યસ્વરૂપનો, તેમાં પ્રયોજાતી ભાષાની જો કોઈ વિશેષતા હોય તો, તે સંદર્ભે વિચાર કરવો રસપ્રદ થઈ પડશે. આપણે જાણીએ છીએ કે ગદ્યની અને પદ્યની ભાષા જુદી પડતી હોય છે. ગદ્યમાં પણ તેનાં વિવિધ સ્વરૂપો સંદર્ભે તેની ભાષામાં પણ વિવિધતા અને વિશેષતા જોવા મળે છે. તે જ પ્રમાણે પદ્યમાં પણ પદ્યના જુદા જુદા પ્રકારસંદર્ભે પણ તેની ભાષામાં વિવિધતા અને વિશેષતા જોવા મળતી હોય છે. કેટલાંક લક્ષણો દરેક કાવ્યપ્રકરણમાં સમાન હોય છે. હાઈન્કામાં પણ લાઘવ તેની વિશેષતા છે. તેમાં વર્ણનું બંધન ચુસ્ત હોવાથી આ સ્વરૂપમાં લાઘવ આપોઆપ સંધાય છે. હાઈકુ અને તાન્કા એ જાપાનમાં લોકપ્રિય અને લોકભોગ્ય કાવ્યપ્રકાર છે આથી લોકો દ્વારા તેમના રોજબરોજના જીવનમાં વપરાતી ભાષા સ્વભાવિક રીતે હાઈકુ અને તાન્કામાં પ્રયોજાતી હોય છે. આથી આ સ્વરૂપમાં સરળ ભાષા અપેક્ષિત છે. પણ સરળ ભાષા એટલે ફક્ત કાવ્ય અભિધાના સ્તરે અટકી જવું જોઈએ તેમ નથી. તેમાં સરળ ભાષા કે સરળ પદાવલી પાછળ ઊંડો અર્થ છુપાયેલો હોય છે. એટલે કે તેમાં વ્યંજના પણ હોવી જોઈએ. હાઈન્કામાં પણ સ્વભાવિક રીતે હાઈકુ અને તાન્કાનું આ ધોરણ લાગુ પડે છે. એટલે કે તેમાં પણ વ્યંજનાની કવિ પાસે અપેક્ષા, સ્વભાવિક રીતે રાખવામાં આવે છે. જેમ સૂક્ષ્મ સંવેદન તેમ તેને નિરૂપતા હાઈન્કામાં પણ સૂક્ષ્મ, વ્યંજના હોવી જોઈએ. સંગ્રહમાંથી આપણે બે હાઈન્કા દ્વારા તેનો કાવ્યસ્વરૂપ તરીકે આસ્વાદ કરીને તેની કાવ્યસ્વરૂપ તરીકેની વિશેષતા જાણીએ, માણીએ અને પ્રમાણીએ.

(૧) બાવળ ખીલ્યો
ટહુકો પીળા પર્ણો
સરકે સાપ
શુળો કાંપતી
ઊંચી ટોચે ગૂંથેલા
સુઘરીમાળે
લટકે ઊંધું આભ
અંદર સૂતો સૂર્ય !

(૨) ધ્રૂજતા હાથે
તારા નામની દોણી
ઊંચકી ત્યારે
ભીંજાયાં આંસુ
લીમડા ડાળે કાગ
કા...કા...કરતા
નેવાં નળિયે વાસ
ખાલી ઊભા આવાસ !

અહીં પ્રથમ હાઈન્કામાં વગડામાં સર્પ દ્વારા પક્ષીનાં શિકાર કરાતાં ઈંડાંની સામાન્ય ઘટના કવિએ શબ્દસ્થ કરી છે. કાવ્યમાં શિકારની જે ઘટના બનવા જઈ રહી છે તેને કવિએ શરૂઆતની બે પંક્તિઓ દ્વારા વિરોધાભાસથી ધાર કાઢી છે. વગડામાં બાવળ ખીલ્યો છે, તેનાં પર્ણો પીળાં છે. પક્ષીઓ ટલુકા કરે છે. એ સમયે સાક્ષાત્ યમદૂત સમાન સાપ ઝાડ ઉપર સરકે છે. તે સુઘરીના માળામાં મુકાયેલાં ઈંડાંને પોતાનો શિકાર બનાવવા જઈ રહ્યો છે. આથી બાવળની શૂળો કાંપે છે. અહીં કવિએ નિર્જીવ શૂળોને કાંપતી દર્શાવી તેમાં સજીવતાનું નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં કવિએ છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં પ્રકૃતિનું વર્ણન પણ કર્યું છે. સુઘરીનો માળો ઊંધો લટકી રહ્યો છે જાણે કે ઊંધું આભ લટકી રહ્યું છે. તેમાં સૂર્ય પોઢી ગયો છે. જીવનનો નાશ થવા જઈ રહ્યો છે. એ સમયે જીવનદાતા સૂર્યને ઊંધતો દર્શાવી કવિ કાવ્યને અભિધાના સ્તરેથી ઊંચકી વ્યંજનાની ઊંચાઈ પર મૂકી આપે છે.

બીજા હાઈન્કામાં પણ મૃત્યુની જ વાત કવિએ નિરૂપી છે. એકમાં મૃત્યુ પહેલાંનું સંવેદન શબ્દસ્થ કર્યું છે, તો બીજામાં મૃત્યુ પછીનું સંવેદનકાવ્ય વિષય બનીને આવ્યું છે. કાવ્યનાયકના પ્રિયજનનું મૃત્યુ થયું છે. આથી શોકમગ્ન કાવ્યનાયક ધ્રૂજતા હાથે દોણી ઊંચકે છે ત્યારે આંસુ ઊભરાય છે, લીમડાડાળે કાગડા કા... કા... કરે છે. હવે ઘરનાં નેવાં-નળિયે વાસ નખાશે. કાગડાને વાસની લાલચ કે અપેક્ષા છે, પણ એક પરિવારમાં એક વ્યક્તિનું અવસાન થવાથી ખાલીપો સર્જાયો છે. ઘર-નિવાસ-આવાસ ખાલી સૂમસામ ઊભા છે. અહીં મૃત્યુની પડછે સર્જાતી એકલતા-શૂન્યતાની વાત કવિએ એ રીતે ઊંચકીને આલેખી છે, સર્જી છે કે જે કાવ્યને ઉપકારક નીવડે છે.

શ્રી કિશોરસિંહ સોલંકીના હાઈન્કાની એક વિશેષતાની પણ અહીં નોંધ લેવી જોઈએ. આપણે જાણીએ છીએ કે હાઈકુ અને તાન્કાને ઉપરનીચે ગોઠવીને હાઈન્કાની એક કાવ્ય-સ્વરૂપ રૂપે રચના કરવામાં આવે છે. આ સંગ્રહના કેટલાક હાઈન્કામાં ઉપરનું હાઈકુ અને પછીના તાન્કાને જો સ્વતંત્ર કાવ્ય રૂપે અલગ કરવામાં આવે તો તે અલગ કાવ્ય પણ બને છે.

‘હાઈન્કા’ સંગ્રહના બીજા ભાગમાં ‘હાઈન્કા કાવ્યો’નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં આ સંગ્રહમાં ૮ (નવ) હાઈન્કા કાવ્યનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. હાઈન્કા કાવ્ય એ હાઈન્કાનું જ વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે. આ કાવ્ય ૫-૭-૫, ૫-૭-૫-૭-૭ વર્ણમાં વિભાજિત થયેલું કાવ્યસ્વરૂપ છે. શ્રી ઋચા બ્રહ્મભટ્ટના મત મુજબ આ કાવ્ય જાપાનીઝ પદ્યસ્વરૂપ ‘ચોકા’ને બરોબર મળતું આવે છે. આ કાવ્યમાં એક જ વિષયવસ્તુ અને કાવ્યતત્ત્વને સાંકળવામાં આવે છે. અહીં સંગ્રહેલાં કાવ્યોમાંથી આપણને ‘તડકો-૧’, ‘તડકો-૨’, ‘ગિરા ગુર્જરી’ વગેરે સફળ અને નમૂનારૂપ હાઈન્કા કાવ્ય મળે છે તેની આપણે સહર્ષ નોંધ લેવી જોઈએ. આ સંગ્રહના નોંધપાત્ર ‘હાઈન્કા કાવ્ય’માંનું એક ‘તડકો-૧’ કાવ્ય અહીં આપણે નીચે પ્રમાણે નોંધીએ અને તેના સ્વરૂપ, તેની વિશેષતા અને તેનો આસ્વાદ માણીએ.

પાદરકૂલે
તરસ બેઠી પાણી
તલસે, સૂકી
હવાડો શસે
લાચારી વાગોળતી
વડને ખણે
ચરકે ડાળી-પર્ણ
ઘસઘસાટ ઊંવે.
બપોર, ખાય
બગાસાં, ખાય
બગાસાં રેત-માટી
હાંફતા રસ્તા
લાલ ટપકે

ડૂસકે ડગરાં ને
ઉકળે ચૂલે
આંધણ, વરાળમાં
ખદખદે લીલાશ
ઊભો ભેંકાર
ભારાડી વગડો, સૌ
દિશાઓ ભીંસી
ટૂંપાતા શ્વાસ
વંટોળ ચડ્યો યુદ્ધે,
ઝૂંમે. તોય
હાથમાં ના ખડગ
ને તડકો અડગ.

ગુજરાતી પદ્યસાહિત્યમાં આપણને તડકાને વિષય બનાવીને લખાયા હોય તેવાં કાવ્યો મળ્યાં છે. અહીં ઉપર આપણે નોંધેલા ‘તડકો-૧’ કાવ્ય દ્વારા તડકા વિશેનાં આપણાં કાવ્યોમાં એક કાવ્યનો ઉમેરો થાય છે. તેમાં કવિએ પ્રાસ મેળવી કાવ્યનાં સૌંદર્યમાં વધારો કર્યો છે. અહીં કવિએ પાદર, કૂલો, તરસ, હવાડો, વડ, વંટોળ વગેરે રોજબરોજના અને ગામજીવનમાં જોવા મળતા પદાર્થોને કાવ્યમાં ગૂંથી લીધા છે. સમગ્ર કાવ્યસંગ્રહમાંથી આપણે પસાર થઈએ તો કવિએ તેમનાં કાવ્યોમાં વનસ્પતિ, પશુ-પક્ષીઓ અને કુદરતનાં અન્ય તત્ત્વોને, કાવ્યતત્ત્વને ઉપકારક રીતે, પ્રયોજ્યાં છે. આમ, હાઈન્કા એ ભલે જાપાનીઝ કાવ્યસ્વરૂપમાંથી ઉદ્ભવેલું ગુજરાતી કાવ્યસ્વરૂપ હોય પણ કવિએ આ કાવ્યસ્વરૂપનું અસરકારક રીતે અને સંપૂર્ણપણે ગુજરાતીકરણ કર્યું છે તે માટે તેમને અભિનંદન આપવા ઘટે.

‘હાઈન્કા’ કાવ્યસંગ્રહમાં કવિ તેમની કાવ્યને ઉપકારક યોગ્ય શૈલી અને કાવ્યને અનુરૂપ શબ્દસામગ્રી દ્વારા પ્રસ્તુત થયા છે. તેનો આનંદ છે. આ કવિ દ્વારા અને અન્ય પ્રતિભાશાળી, પ્રયોગશીલ કવિઓ દ્વારા આ કાવ્યસ્વરૂપને ગુજરાતી પદ્યસાહિત્યમાં આગળ ધપાવવામાં આવશે અને એ રીતે ગુજરાતી પદ્યસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં આવશે એવી મને તો આશા છે. કવિને અભિનંદન પાઠવીને વિરમીએ.

‘મંથન’ સ્વૈરવિહારી કાવ્યરચનાઓ | ડૉ. એસ. ડી. દેસાઈ

માઈકલેન્જેલોને પથ્થરમાં આકૃતિ દેખાય. ટાંકણું મારી બાકીનો ભાગ દૂર કરીને મનમાં ઝીલાયેલી સુંદર શિલ્પકૃતિ કંડારી કાઢે. જાડા રોજિંદા વ્યવહારોમાં જીવનની સુંદરતા ઢંકાયેલી હોય, તે જોઈ કવિ તેને શબ્દોથી ઝીલી લે. કવિતા બને. પ્રદીપ ખાંડવાલા સ્ટેશન પર પ્રતીક્ષા, ચહલપહલ, ટ્રેનનું આગમન અલગ કરી આ રીતે ઝીલે છે :

હાથ ઊછળ્યા, માથાં ઊછળ્યાં, સામાન ઊછળ્યો
પૂર્ણ પૂર્ણમાં વિલીન થઈ ગયું
શેષ રહ્યું સ્ટેશન
ફૂંકાતી બીડીઓનું
ભરચક બીડ.

શબ્દો દ્વારા ઝિલાયેલા સ્પષ્ટ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય કલ્પનો. તેમનું પાછું અસાધારણ સાહચર્ય : ‘ફૂંકાતી બીડીઓનું ભરચક બીડ.’ ક્યારેક અનપેક્ષિત અસાધારણ અવલોકન : ટોળું ક્યાં ગયું ? ‘પૂર્ણ પૂર્ણમાં વિલીન થઈ ગયું !’

પ્રદીપ ખાંડવાલાને ગુજરાતી સાહિત્યની પારંપરિક પરિસીમામાં જોવા કઠિન છે. એમનાં કાવ્યોમાં પ્રગટતી સંવેદનાઓ ઋજુ ભાવે વહે છે, બૌદ્ધિક ચમકારા ઝબકાવે છે, રહસ્યોને ચીંધે છે. ક્યારેક એમાં નિરાંતની પળોની રમૂજ પણ પ્રગટે છે. તેઓ સારા અનુવાદક છે, સર્જનપ્રક્રિયાના અભ્યાસી છે અને વ્યવસ્થાપનનું તેઓને વિશેષ જ્ઞાન છે એ હકીકતોની જાણકારી પણ એમની કાવ્યરચનાઓ અંગે વાચકમાં કુતૂહલ પ્રેરે છે.

પુલિત્ઝર પારિતોષિક વિજેતા અમેરિકન કવયિત્રી એમી લોઅલ કહે છે કે કવિ રેડિયોના ઓરિયલ જેવો અને તેથી પણ વિશેષ છે. તે એક પ્રકારના તરંગો પર સંદેશા ઝીલે છે અને જેને આપણે કવિતા કહીએ છીએ એવી શબ્દોની ભાતમાં તેને વણી લે છે. આ ઓરિયલ એટલે કવિની સંવેદના, જેની અંતર્ગત અનેક ઘટકો છે. જે સ્પંદનો એ ઝીલે છે તેમાં પણ અનેક પ્રકારની વિવિધતા છે. અનંત ભ્રમ્માંડમાં મનુષ્યનું અસ્તિત્વ બિંદુ સમાન, પરંતુ તેની સંવેદનક્ષમતા અને શાબ્દિક (કે પછી કોઈ અન્ય કલામાધ્યમથી) અભિવ્યક્તિ માઈકલેન્જેલો જેવી સૌંદર્ય-ઉપલબ્ધિઓ બક્ષે છે.

‘મંથન’માં કવિને પ્રાપ્ત થયેલી આવી અનેક આનંદપ્રદ ઉપલબ્ધિઓ છે. સ્પંદનને ઝીલવાની ક્ષણ અને એ અનુભવને અભિવ્યક્ત કરવાની ક્ષણ જ્યાં પાસપાસે છે ત્યાં અભિવ્યક્તિ લાગણીની રચનાઓમાં વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે :

જે ગુલમોર આપણે
કાલે જ નો'તું વાવ્યું ?
આજે તો એ મસ્તીખોર
આકાશને વેરણછેરણ કરી રહ્યું છે !

આને સામે છેડે કેટલીક બુદ્ધિપ્રેરિત બુદ્ધિગ્રાહ્ય રચનાઓ છે. 'પથ્થરનાં ફૂલ'માં કવિ ખડક પર ઊગેલાં ફૂલની વાત કરે છે - જાહેરમાં રડે નહીં, ખમીરવંતાં, પુંલિંગી, શરમાય નહીં, ગંધ વિનાના. રચનાના બીજા ભાગમાં ખ્યાલ આવે કે કવિ એ ફૂલોને ઉપમાન રૂપે જુઓ છે અને સમાજના 'મુખિયાઓ' ઉપમેય છે. 'નમો ત્યાં સુધી ટટાર', અવગણના ન સહે, મજાક પણ નહીં.'

સહઅસ્તિત્વનાં ને સમન્વયનાં આવાં અન્ય દંદો પણ છે. દષ્ટાંત રૂપે, કલ્પનાચિત્રો અને વાસ્તવવર્ણન. રાતભર 'દરિયાઈ લીલા' જોતા કવિને પ્રથમ રચનામાં સમુદ્રનારાયણની 'ઊછળતી હિડમ્બાઓનો જનાનો' દેખાય છે અને અંત તરફની રચનામાં એવો તરંગ છે કે એ મોજાં દરિયાઈ સુલતાનની 'ધબક દઈને ભૂસકો' મારતી 'મદાની બેગમો' છે. તો વળી, અન્યત્ર સાંજ અંગેની સુંદર કલ્પના છે :

કેટલી ત્વરાથી આકાશ
નીલ રાજવંશીમાંથી
લોહિયાળ વાઘમાં
પલટાઈ જાય છે !

બીજી તરફ, ઓફિસમાં ગાળેલ સમયનું ઠોસ વાસ્તવવર્ણન જુઓ : કાગળિયાંનું વાંચન, સેક્રેટરીને લખાવાતા પત્ર-પ્રત્યુત્તરો, અપોઈન્ટમેન્ટ્સ, લંચ - અને પછી 'નસ્કોરાંની મહેફિલ.' રોજિંદા એકધારા કમનું વર્ણન. જીવનની ઘટમાળની અકળાવતી-મૂંઝવતી પળો પર સમયાંતરે હળવાશથી દષ્ટિપાત. એના બયાનની સ્વૈચ્છિક પસંદગીથી અભિવ્યક્તિ કરવાનો કવિને આનંદ છે. આધુનિક કવિતાને વિષયનો છોછ નહીં. વિષય અને શૈલી, કંઈક અંશે, નિસિમ ઇઝકિયલની યાદ આપી જાય. કુતૂહલથી વાચક એકશ્વાસે વાંચી જાય.

તો વળી, 'મુંબઈમાં સૂરજ પર હુમલો' નામની રચનામાં 'શ્રી દરિયા'એ 'શ્રી સૂરજ' પર ઘાતક હુમલો કર્યો, તેથી તેને હિરાસતમાં લેવાનું વોરંટ નીકળ્યું, એવી રમતિયાળ કલ્પના પણ છે. આવી રચનાઓમાં, અંગ્રેજીમાં એમ કહેવું પડે કે imagination runs riot (કલ્પના રમખાણ કરી વળે છે) !

કલ્પના 'પુરોગામી અસ્તિત્વો'ની પચાસેક દિલચશ્પ રચનાઓમાં સર્જનાત્મક રીતે કાવ્યો સર્જે છે. પ્રાગૈતિહાસિક સમયથી માંડીને આજસુધીની અસરોએ કવિની સંચેતનાનો સ્ફુર્લિંગ ઘડ્યો છે, એવી એમાં કલ્પના છે. દિનાંતે કવિ ભેખડ પર બેસી

પોતાના અસ્તિત્વને ફેડી ન શકાય એ રીતે પૂર્વનાં અસ્તિત્વો સાથે સંકળાયેલું અનુભવે છે. 'સ્વ'થી અળગા થઈને સામૂહિક આનુવંશિક ઉત્ક્રાન્તિના અંશ રૂપે પ્રતીતિપૂર્વક પોતાને જોવાનો આ ઉપક્રમ છે. એ પ્રક્રિયા દરમિયાન રચાયેલી અહીંની કેટલીક સઘન કૃતિઓ, એકલે હાથે સર્જાયેલી છતાં જાણે કે લોકસ્મૃતિમાં સચવાઈને આવી હોય એવી, 'મિથ' ઉકેલે છે. એ કાવ્યોમાં રણકતી પ્રતીતિ અને પડઘાતી રહસ્યમયતા એને એકથી વધુ વખત વાંચવા-સમજવા પ્રેરે છે.

જીવાંશના ધૂમકેતુ દ્વારા પૃથ્વી પર અવતરણથી આરંભી શબ્દારંભ, કલાભિવ્યક્તિ, કામનાઓ, અંતરાત્મા એવા અનેક મનુષ્યસહજ વ્યાપારોના અણસાર અહીં મળે છે. એક કાવ્ય વિશેષ નોંધપાત્ર લાગ્યું. શિખરે ઝગમગતી પ્રકાશ-પંક્તિ ભાળી એક જીવ આરોહણ કરી ત્યાં પહોંચી જાય છે. પહોંચ્યા પછી ત્યાં કોઈ પ્રકાશરેખા દેખાતી નથી, નીચે આરંભસ્થાને હવે તે નજરે પડે છે ! પરમતત્ત્વની મનુષ્યની અવિરત ખોજનો આ અણસાર રહસ્યસભર બને છે.

ઉપરાંત, આ પંક્તિઓમાં છૂપાયેલો અણસાર જુઓ :

દ્વારોમાં દાખલ થવામાં
જિંદગી એળે ગઈ !
દરેક દ્વાર
એક બીજા જ દ્વારને
ચીંધતું !

જોકે, વિપરીત પરાકાષ્ઠાનો નમૂનો પણ અહીં મળે છે :

એક જન્મારો
મંત્રીશ્રીની બેઠક તરીકે ગાળ્યો.
આખો જન્મારો
ભાર અને વાસ સહી સહી
હું ચપટી અને ગંધાતી થઈ ગઈ !

નિવૃત્તિ-જીવન પ્રત્યેનો અભિગમ અને તેની અભિવ્યક્તિ બંનેને નવો ઝોક આપે. 'મંથન'ના આખરી ખંડમાં નિવૃત્તિ પછી થયેલી પચાસ જેટલી રચનાઓ છે. એમાં એકલતા, દહેશત, વેદના, આત્મનિરીક્ષણ અને આત્મમંથન છે. નિયમાનુસાર આવેલ નિવૃત્તિનો સમય સર્જનપ્રવૃત્તિના અનુસંધાને 'ભલું થયું' કહી કવિ વધાવી નથી લેતા. એમને પાછળ દોડ્યા આવતા મૃત્યુરથના પડઘા સંભળાયા કરતા લાગે છે. આમ કેમ ? તે બાબતે કુતૂહલ રહે છે. સંમ્યુઅલ કોલરિજની જીવનકથાના લેખક રિચર્ડ હોમ્સે 'એન્શન્ટ મેરિનર' અને 'કુબ્લા ખાન'ના વિચારો, લાગણીઓ અને કલ્પનોનું ઉદ્ભવસ્થાન, સંશોધનને અંતે, એના તે સમયના વાચનમાં જોયેલું. 'મંથન'ના કવિના

મનોવ્યાપારના મૂળ સુધી પહોંચવાના પ્રયાસને અવકાશ છે.

બાલકનીમાંથી આવતાં-જતાંને, ક્યારેક પ્રાકૃતિક તત્ત્વોને, નિહાળતા રહેવાની પ્રવૃત્તિ સામાન્ય છે. એ સાથે કવિને વિચારો આવે છે તે એટલા સામાન્ય નથી. ઝાંખો પડી અદૃશ્ય થતો તારો જોઈ કવિ વિચારે છે : ‘આ આખું મૂર્ત વિશ્વ / શું અકારણ / લુપ્ત થઈ જશે ?’ લખેલું એક પાનું પવનમાં ઊડી ગયું. કવિ વિચારે : ‘શું આ પાનું પણ... ગાયબ થઈ જશે ?’ પવન પડી ગયો, ડમરી ઢળી પડી. ‘મને થયું / હું પણ આવો જ...?’ વળી, ‘જીવન કેમ રહ્યું / આટલું ટૂંકું ?’ ‘ઉષા કશેક નાસી ગઈ / અને હું કાંટાળી વનરાઈમાં અટવાઈ ગયો.’ એક સમયે ક્ષતિઓ પણ સામર્થ્યો લાગતી -

હવે પાનખરના આક્રમણથી / દુર્દશા પામેલા વૃક્ષની જેમ
બે હાથ વચ્ચે માથું મૂકી / ઉભડક બેસું છું
ત્યારે પ્રતીતિ થાય છે / કે સામાન્ય સદ્ભાવોને આચરવા
મારે કેટલી વૃત્તિઓને ડામવી પડશે
કેટલી સ્મૃતિઓને / મૂક કરવી પડશે !

કવિ ‘અંદરની બાલકની’માંથી જુએ છે ત્યારે વિષાદ અનુભવે છે : ‘મારા જ ખોખાના એક ખૂણે / હું બંદી છું.’ તો વળી, અન્યત્ર, સ્થગિત કરી દેનારાં વલણોના વલયથી અકળાઈને તેની બહાર નીકળી જતાં વિશ્વાસપ્રેરક અવાજ સાંભળે છે : ‘હોવું એટલે સંવેદવું.’

આ ખંડની રચનાઓમાં ઉપલક નજરે જોતાં પણ ‘મૃત્યુ’ શબ્દ વીસેક વાર દેખાય છે. એના પર્યાયરૂપ અને એના અર્થપ્રકાશમાં સમાવિષ્ટ કરી શકાય એવા પાછા અનેક શબ્દો, વિચારો અને કલ્પનો. ‘હોસ્પિટલમાં મુકામ’નાં પાંચ કાવ્યો છે. તેમાંથી એકમાં શસ્ત્રક્રિયા માટે સ્ટ્રેચરમાં લઈ જવાય છે ત્યારે કવિ ‘પસાર થતાં મુખોને પવનની જેમ’ અડી લે છે. જીવી જવાશે તો ઇચ્છા એક જ છે :

કોઈના કંપતા ખોળામાં કશું ભરી શકીશ ?

‘હોવા-સંવેદવા’નું એ એક પ્રમાણ. બીજું પ્રમાણ સંગ્રહના અંતિમ કાવ્યમાં છે. એમાં ‘કશે નહીં’થી ‘કશું નહીં’ સુધી લઈ જતા ધોરી માર્ગની વાત છે. એ લીધા પછી ‘પગલે પગલે હું મારાથી વિખૂટો પડતો ગયો.’ હવે એક ખંડિયેરમાં ભંગાર વચ્ચે વાસ છે. અહીં, કવિના શબ્દોમાં -

છેલ્લી પીડા ઊપડે ત્યારે
પ્રાણને નિચોવતો રહીશ
કે જીવંત સત્ત્વ બહાર ઊભરાય.

કાવ્યસંગ્રહ ‘મંથન’માં પ્રદીપ ખાંડવાલા એક સ્વૈરવિહારી કવિ તરીકે ઊભરે છે.

એ વિહાર હળવી ક્ષણોથી માંડી મૃત્યુ અને પરમતત્ત્વના રહસ્યસભર અણસાર સુધીના પ્રદેશોને આવરે છે. શાબ્દિક અભિવ્યક્તિમાં આત્યંતિક સાદગી એટલે કે ક્યારેક ધ્વનિના સંવર્ધન વિના ઉદાત્ત વિચાર સુરેખ ઘાટ લેતો ન લાગે. અપદ્ય શૈલીની પ્રવાહિતા, વિષયોની વિવિધતા અને પ્રણાલી ચાતરીને થયેલી રચનાઓને કારણે 'મંથન'ની કાવ્યપંક્તિઓનું વાચન રસપ્રદ બને છે.

18

સાભાર સ્વીકાર

બાળસાહિત્ય

(૪૨) ઈસપની બાલવાતો ભા. ૧થી ૫ : રમણલાલ સોની, દરેક ભાગની આવૃત્તિ પુનઃમુદ્રણ ૨૦૧૩, દરેક ભાગનાં પાનાં ૮૦, દરેક ભાગની કિંમત રૂ. ૫૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ (૪૩) બાલ રહસ્યકથાઓ ભા. ૧થી ૪ : દરેક ભાગના લેખક યશવંત મહેતા, દરેક ભાગની આવૃત્તિ પુનઃમુદ્રણ ૨૦૧૩, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, દરેક ભાગના પાના ૪૮, દરેક ભાગની કિંમત રૂ. ૩૦/- (૪૪) શ્રેષ્ઠ બાળજોડકણાં : સંપા. વિજય ભાવસાર, ૨૦૧૩, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૩૨, રૂ. ૨૦/- (૪૫) શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી બાળવાર્તાઓ : સં. જગતમિત્ર, ૨૦૧૨, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૮૫/- (૪૬) રમ રમ ભાલુડા રમ : સેંધાભાઈ રબારી, ૨૦૧૩, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૩૨, રૂ. ૨૫/- (૪૭) પરોપકારી પ્રશાંત : હુંદરાજ બલવાણી, ૨૦૧૨, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૪૮, રૂ. ૩૫/- (૪૮) રોબોટની અનોખી દુનિયા : ૨૦૧૨, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૩૨, રૂ. ૨૫/- (૪૯) સુખી સંસાર : હુંદરાજ બલવાણી, ૨૦૧૨, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૩૨, રૂ. ૨૫/- (૫૦) કાગડા અંકલ કાકાકા : રમેશ ત્રિવેદી, ૨૦૧૩, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૩૨, રૂ. ૨૫/- (૫૧) સૂરજ આંખો ખોલે રે ? : રમેશ ત્રિવેદી, બીજી ૨૦૧૩, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૩૨, રૂ. ૨૫/- (૫૨) હીંચમ હીંચા : રમેશ ત્રિવેદી, બીજી-૨૦૧૩, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૩૨, રૂ. ૨૫/- (૫૩) વારતા વારતા રમીએ : નટવર પટેલ, બીજી ૨૦૧૩, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૮, રૂ. ૭૫/- (૫૪) મીઠા ટહુકા : નટવર પટેલ, બીજી-૨૦૧૩, અવનિકા પ્રકાશન, પૃ. ૩૨, રૂ. ૩૦/- (૫૫) ટનટનિયો : નટવર પટેલ, બીજી ૨૦૧૩, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૬, રૂ. ૮૦/- (૫૬) કાનખજૂરાના બૂટ : ગિરા પિનાકિન ભટ્ટ, ૨૦૧૩, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૬, રૂ. ૭૦/- (૫૭) ખિલખિલાટ : નટવર આહલપરા, ૨૦૧૨, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૬, રૂ. ૬૦/-

ચિત્રનું શીર્ષક : Untitled

ચિત્રકાર : જેરામ પટેલ (જ. ૨૦.૬.૧૯૩૦, સોજીત્રા, જિ. ખેડા)

માધ્યમ : કાગળ પર રંગીન શાહી

માપ : ૧૦ x ૭૯ સે.મી.

વર્ષ : ૧૯૮૬

જેરામ પટેલનાં ચિત્રોને શીર્ષકો નથી હોતાં, વળી એમાં રંગો અને આકારો પણ એકલદોકલ. કારણ પૂછો તો આપણી તરફ નજર માંડે અને આપણા પ્રશ્નો આઘાપાછા થઈ જાય. અને બોલે ત્યારે, 'I do not create but destroy!' (હું સર્જતો નથી બલકે નષ્ટ કરું છું!). પોતાનાં ચિત્રો જેવાં જ એ એકલવાયા અને મોઘમ. પોતાની શરતે જીવનારા એવા એ ભડ ચિત્રકાર છે. ચોર્યાસી વર્ષના આપણા ચિત્રકારનો ચિત્રસંગ્રહ હાલમાં જ દિલ્લીસ્થિત ખાનગી સંગ્રહાલય કિરણ નાડાર મ્યુઝિયમ, દ્વારા છ કરોડમાં ખરીદાયો છે. આવો અવસર સાંપડતાં જેરામ પટેલ વિશે એક થોડીક વાત.

૧૯૫૦થી ૧૯૫૫ દરમિયાન મુંબઈની સર. જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સમાં ચિત્રકલાનો અભ્યાસ કર્યો. ૧૯૫૭-૫૮ના વર્ષોમાં TYPOGRAPHY અને PUBLISITY DESIGNમાં CENTRAL SCHOOL OF ARTS AND CRAFTS, LONDON માંથી મેળવ્યો. દેશ-પરદેશની અનેક શૈક્ષણિક તેમજ કળાકીય સફરોની સાથે સાથે એકથી વધારે કળાસંસ્થાઓના સંચાલનમાં સહભાગી થયા. ૩૫થી પણ વધારે એકલ પ્રદર્શનોનું આયોજન અનેક દેશોમાં થયું છે. તેમજ કળાવિદ્યાલયોમાં અધ્યાપનકાર્ય કર્યું છે. વિલક્ષણ અધ્યાપક તરીકેની એમની કારકિર્દી એમના વિદ્યાર્થીઓમાં આજે લોકીકૃતિ બની ચૂકી છે.

□

જેરામ પટેલ સાહિત્યકારોના પ્રિય મિત્ર પણ છે. એમના વ્યક્તિત્વનાં પાસાં સાહિત્યકારમિત્રોની વાતોમાં ઊઘડતાં જાય. રે મઠનાં તોફાનોના જેરામ પટેલ સહાયક પણ હતા. સર્જક-સંપાદક સુરેશ જોશીની પડખે રહેનારા, એમના સાહિત્યિક પ્રયોગોમાં સહયોગ આપનારા કળાકારોમાંના તેઓ એક. સુરેશ જોશીની વિચારણા-પ્રયોગો અને કળાકારોની કળાના સહિયારા પ્રયાસો વડે સર્જકતાને પ્રેરક એવું ઉત્તેજક સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ બંધાયું હતું. 'ક્ષિતિજ', 'ઊહાપોહ', 'એતદ્' અને 'સાયુજ્ય તેમજ' કેસૂડા', 'સંપુટ', 'સંજ્ઞા'ના અંકો એની સાખ પૂરશે. કળાકારો અને લેખકો બન્નેએ મળીને જે અવનવા સર્જનાત્મક પ્રયોગો આદર્યા તેમાં બન્નો પક્ષે પરસ્પરનાં માધ્યમોને સમજવાનો ઉત્સાહ, મથામણ અને માધ્યમોને વિસ્તારવાની હઠ જોવા મળે છે. લેખકોનાં લખાણોમાં, સભાનપણે નવતર ચિત્રાત્મક કલ્પનો રચાય છે અને કળાકારો યાં ચિત્રો-શિલ્પોમાં કથનાત્મકતાની અભિનવગૂંથણી દશ્યમાન થાય છે. સિતાંશુ

યશસ્વન્દ્રનું કાવ્ય ‘જ્યોતીન્દ્ર જૈનનાં ચિત્રો જોઈ’; ગુલામમોહમ્મદ શેખના ‘જેરામ પટેલ’ અને જ્યોતિ ભટ્ટના રેખાંકનો કે ભૂપેન ખખ્ખરના ‘કથનાત્મકચિત્રો’ વગેરે વિશેનાં કાવ્યો એના ઉદાહરણમાં જોઈ શકાય.

જેરામ પટેલનાં ચિત્રોની ભાષા, જાણે કે, અનુભવોના સંગોપન વડે રચાયેલાં નિગૂઢ ચિત્રાંકનોની છે. તેઓ અનેક અનુભવોને તાગતા નિગૂઢ આકારો રચે છે. આકારો ઘણું યાદ અપાવડાવે છતાં કશાક એક જ બિંદુ પર આપણી સમજણ ને ટેકો ન પૂજા મળે, એમ બની શકે. તમે એ બાબત કશું જ નક્કર ન તારવી શકો કે ન કહી શકો, તેમજ એ આકારોના સંમોહનમાંથી મુક્ત પણ ન થઈ શકો.

તેમ છતાં, કંઈક સૂચિતાર્થો-ઈંગિતો ઓળખીએ. આ અંકમાં આપણે જેરામ પટેલના શ્વેત-શ્યામ ચિત્રોની વાત કરીએ. આ શ્રેણીનાં ચિત્રો, શ્વેત અને શ્યામ, એમ બે અંતિમોમાં પ્રસરેલાં છે. એને સ્તરો પણ કહી શકો. સ્તરોની ભીતર ક્યાંક ક્વચિત્ કેટલાક વર્ણો ઝળકી જાય છે. આમ જુઓ તો, સ્તરો ઓતપ્રોત છે છતાં એકબીજાથી ભિન્ન હોવાનો સંભ્રમ રચે છે. ચિત્રની સર્જનપ્રક્રિયામાં શ્વેત અવકાશ ચિત્રકારની પીછીના શ્યામ લસરકે લસરકે રૂપાંતરિત થતો શ્યામ વર્ણમાં સંગોપિત થાય છે. એનું એક પિંડ બંધાય છે જે કોક પળે સ્થાનબદ્ધ થાય છે. શ્વેત અવકાશમાં શ્યામ વર્ણ સ્થિર અને શ્યામ વર્ણમાં શ્વેત અવકાશ એકાગ્ર. આ બાબત વધુ વિચારતાં પ્રશ્નો થાય કે - આ સંરચનાઓમાં ખરેખર બને છે શું? શા માટે શ્વેત અને શ્યામ વર્ણોનો આગ્રહ કે પછી હઠાગ્રહ? આકારો ગૂઢ, જાણે કે અભેદ, શા માટે? છતાં એમની કંઈક ઓળખ હોવાનો ભાસ શા માટે અનુભવાય છે? શું પરિચિત વાસ્તવજગતના નિમિત્તે અપરિમેય - અવર્ણનીય ભાવમુદ્રા તરફની કળાકારની ગતિ છે? કે પછી ઉલ્ટટ અવર્ણીય ભાવમુદ્રાને પરિચિત જગતના રૂપસંસારમાં વ્યાખ્યાયિત કરવાનો પ્રયાસ છે? વ.

જેરામ પટેલના સર્જનમાં ચેતન-અચેતન મનની નિભિડતા છે. એના અવકાશને સમજવાની, એને ઓળખવાની પ્રક્રિયામાં કળાકાર વડે વારંવાર કેટલાંક રૂપો ઘૂંટાય છે. એ રૂપો સંઘટિત રૂપકને Organic Metamorphosis (Form) ઘડે છે. જેની આસ્વાદપ્રક્રિયામાં આપણી સ્મૃતિમાં એકાધિક અધ્યાસો જાગે છે. ક્યાંક એમાં અવિકસિત ગર્ભની સ્મૃતિ ઝળકે છે તો છેદાયેલા દેહના માંસપિંડશી નિભરતા કળાય છે. અથવા તો એમાં કોઈક અવ્યક્ત ચેતનાના ગૂઢ સંકેતો છે; તો મનુષ્ય-પ્રાણીના નહીં, બલકે જીવસૃષ્ટિના કોક ભીષણ ભવિષ્યના ભણકારા. ક્યાંક પ્રાણીના પગ કળાય છે તો એમાં જ ક્યાંક મનુષ્યનું ધડ. ક્યાંક વિધ્વંસક શસ્ત્રોનો અણસાર છે, તો એમાં જ ક્યાંક ડોકાઈ આવે છે ઠંડુંગાર પોલાણ. આ પોલાણમાં એવો અવકાશ સંગોપાયો છે કે જ્યાં ન તો કોઈ અવાજ છે ને ન કોઈ પરિચિત આકાર.

જેરામ પટેલનાં ચિત્રોમાં એકાધિક અર્થો વાંચી શકાય છે. સાર રૂપે કહેવું હોય તો, આ ચિત્રરૂપકોમાં ભીષણતા, વિછિન્નાતા અને નિભરતાનો ભાવ ઘૂંટાય છે. આ રૂપકો જાણે કે, જડ-ચેતનના અણસાર ઝીલતા અવનવા ભિમ્બો છે, કે પછી કહો કે નિગૂઢ ચિત્રાક્ષરો-ચિત્રાંકનોની જ શૃંખલા છે!

આવરણચિત્રને ઉપરોક્ત ભૂમિકાએથી ભાવક અવલોકે એવી અપેક્ષા.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૮મા જ્ઞાનસત્રનો વિગતવાર કાર્યક્રમ

તારીખ : ૧૯/૨૦/૨૧ ડિસેમ્બર-૨૦૧૪

યજમાન સંસ્થા : શ્રી ગુજરાતી સમાજ, ઇન્દોર (મ.પ્ર.)

પહેલી બેઠક, તા. ૧૯-૧૨-૨૦૧૪, શુક્રવાર, સવારે ૧૧.૦૦થી ૧.૦૦

ઉદ્ઘાટન બેઠક

ગીત : સંગીતવૃંદ

સ્વાગત : પ્રમુખશ્રી (યજમાન સંસ્થા)

મંત્રીશ્રી (યજમાન સંસ્થા)

ઉદ્ઘાટક / અતિથિ : ચંદ્રકાન્ત દેવતાલે/સરોજકુમાર જૈન

અધ્યક્ષ : શ્રી ધીરુ પરીખ

પ્રમુખશ્રીનો પરિચય : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

પ્રાસંગિક : શ્રી રઘુવીર ચૌધરી, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

પરિષદનો અહેવાલ : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ (મહામંત્રી)

આભાર : શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ

સંચાલન : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

બીજી બેઠક : તા. ૧૯-૧૨-૨૦૧૪, શુક્રવાર, બપોરે ૨.૩૦થી ૫.૦૦

સર્જકનું પુનઃમૂલ્યાંકન : બકુલ ત્રિપાઠી

અધ્યક્ષ : શ્રી હસિત મહેતા

(બકુલ ત્રિપાઠીના લલિત-હાસ્યનિબંધો)

અતિથિવિશેષ : શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર

બકુલ ત્રિપાઠીના સાહિત્યમાં

રાજકીય કટાક્ષ : શ્રી ઉર્વીશ કોઠારી

બકુલ ત્રિપાઠીની

હાસ્યરચનાઓ : શ્રી રવીન્દ્ર પારેખ

સંચાલન : શ્રી જનક નાયક

ત્રીજી બેઠક : તા. ૧૯-૧૨-૨૦૧૪, શુક્રવાર, રાત્રે ૭.૩૦થી ૮.૦૦

પારિતોષિક વિતરણ

અધ્યક્ષ : શ્રી ધીરુ પરીખ સંચાલન : શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાય

ચોથી બેઠક : આસ્વાદ બેઠક

બકુલ ત્રિપાઠીનો હાસ્યદરબાર : શ્રી ગુણવંત વ્યાસ

તા. ૨૦-૧૨-૨૦૧૪, શનિવાર, સવારે ૮.૦૦થી ૯.૦૦

મધ્યસ્થ અને કાર્યવાહક સમિતિની સંયુક્ત બેઠક

પાંચમી બેઠક : તા. ૨૦-૧૨-૨૦૧૪, શનિવાર, સવારે ૧૦.૦૦થી ૧.૦૦

બે વર્ષના સાહિત્યનું સરવૈયું (૨૦૧૨-૨૦૧૩)

અધ્યક્ષ : શ્રી મનસુખ સલ્લા

કવિતા : શ્રી સુધાબહેન ચૌહાણ

નાટક : શ્રી પ્રભુદાસ પટેલ

વિવેચન : શ્રી હેતલ ગાંધી

ચરિત્ર-સાહિત્ય : શ્રી પ્રશાંત પટેલ

અનુવાદ : શ્રી દર્શના ત્રિવેદી

સંચાલન : શ્રી નીતિન વડગામા

છઠ્ઠી બેઠક : તા. ૨૦-૧૨-૨૦૧૪, શનિવાર, સમય ૩.૦૦થી ૬.૦૦

બે વર્ષના સાહિત્યનું સરવૈયું (૨૦૧૨-૨૦૧૩)

અધ્યક્ષ : શ્રી માધવ રામાનુજ

ટૂંકી વાર્તા : શ્રી દીવાન ઠાકોર

નવલકથા : શ્રી કેશુભાઈ દેસાઈ (૨૦૧૨)

શ્રી કનૈયાલાલ ભટ્ટ (૨૦૧૩)

નિબંધ : શ્રી કિશોરસિંહ સોલંકી

સંશોધન-સંપાદન : શ્રી પિંકી પંડ્યા

બાળસાહિત્ય : શ્રી મીનાક્ષી ચંદ્રારાણા

સંચાલન : શ્રી કીર્તિદા શાહ

સાતમી બેઠક : રાત્રે ૮.૩૦થી યજમાન સંસ્થા આયોજિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ

નાટક - અતિથિવિશેષ : શ્રી ચંદ્રકાન્ત દેવતાલે / સરોજકુમાર જૈન

આઠમી બેઠક : તા. ૨૧-૧૨-૨૦૧૪, રવિવાર, સવારે ૯.૦૦થી ૧૧.૩૦

સાહિત્યસ્વરૂપ : નવી સદીનાં નાટકો : પ્રવાહો અને પડકારો

અધ્યક્ષ : શ્રી મહેશ ચંપકલાલ

અતિથિવિશેષ : શ્રી સતીશ વ્યાસ

બદલાતું નેપથ્ય : શ્રી પ્રવીણ પંડ્યા

ઐતિહાસિક, પૌરાણિક અને ચરિત્રકેન્દ્રી

નાટકો, નવી સદીમાં : શ્રી ધ્વનિલ પારેખ

‘નવી’ સદીમાં ‘જૂનાં’ નાટકો : શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

સંચાલન : શ્રી અજયસિંહ ચૌહાણ

નવમી બેઠક : સમાપન બેઠક, બપોરે ૧૧.૩૦થી ૧૨.૩૦

આભારદર્શન : યજમાન સંસ્થા વતી :

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

નોંધ : જ્ઞાનસત્રમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા પ્રતિનિધિઓએ ભોજન-ઉતારા શુલ્ક રૂ. ૩૦૦/- તથા પ્રતિનિધિ શુલ્ક રૂ. ૨૦૦/- ભરવાના રહેશે. કુલ રૂ. ૫૦૦/- થશે. વિદ્યાર્થીઓએ ૫૦% રકમ રૂ. ૨૫૦/- ભરવાના રહેશે. (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થીને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.) ભોજન-ઉતારા અને પ્રતિનિધિ શુલ્ક તા. ૧૦-૧૨-૧૪ સુધીમાં પરિષદ કાર્યાલય - અમદાવાદમાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે. ત્યારબાદ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં.

સંપર્ક : શ્રી ગુજરાતી સમાજ, ઈન્દોર

૧, નાસિયારોડ, ઈન્દોર-૪૫૨૦૦૧

ફોન : (૦૭૩૧) ૨૭૦૬૪૬૮ મો. ૯૩૨૯૪૦૬૪૬૮

પાશ્ચિકી અંતર્ગત

તા. ૨-૧૦-૨૦૧૪ના ગુરુવારના રોજ સાંજે ૬-૧૫ વાગે જાણીતા સર્જક મણિલાલ હ. પટેલે 'રાજ્યખુશીથી પરણી ગયા છીએ' વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. અને દીવાન ઠાકોરે વાર્તાકાર સંજય ચૌહાણની વાર્તા 'લાશ'નો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. તા. ૧૬-૧૦-૨૦૧૪ના રોજ સાંજે ૬-૧૫ વાગે શ્રી બિપીન પટેલે અમેરિકી વાર્તાકાર રેમન્ડ કાર્વરની વાર્તા 'ધે આર નોટ યોર હસબંડ્સ'નો અનુવાદ વાચ્યો હતો. અને કાર્વરનો વિસ્તૃત પરિચય આપીને અમેરિકન ટૂંકીવાર્તામાં કાર્વરના સ્થાન અંગે માહિતી આપી હતી. આ પાશ્ચિકી સભામાં સર્વશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, રમેશ ર. દવે, સંજય ચૌધરી, ભારતી ર. દવે વગેરેએ વાર્તાની રસપ્રદ ચર્ચા કરી હતી.

'આપણો કવિતાવારસો' અંતર્ગત

'આપણો કવિતાવારસો' અંતર્ગત તા. ૧૨-૧૦-૨૦૧૪ના રોજ સાંજે ૬-૦૦ થી ૮-૦૦ દરમિયાન શ્રી રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટનો કાવ્યપઠનનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. પ્રારંભે શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાયે સૌનું સ્વાગત કરીને કાર્યક્રમની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. શ્રી યોગેશ જોષીએ કવિશ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટનો પરિચય આપ્યો હતો. શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટે કાવ્યપઠન અને કાવ્યસર્જન વિશેની કેફિયત આપી હતી.

મુકુન્દરાય પારાશર્ય વિશે જન્મશતાબ્દી વ્યાખ્યાન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અંતર્ગત જન્મશતાબ્દી વ્યાખ્યાનમાળાશ્રેણીના બીજા વ્યાખ્યાન અંતર્ગત તા. ૨૩-૯-૨૦૧૪ના રોજ સાંજે ૬-૧૫ કલાકે મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર શ્રી મુકુન્દરાય પારાશર્ય વિશે વ્યાખ્યાનોનો કાર્યક્રમ

યોજાયો હતો.

કાર્યક્રમના પ્રારંભે પરિષદના મંત્રીશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સૌનું સ્વાગત કર્યું હતું. ક. લા. સ્વાધ્યાયામંદિરના કાર્યકારી નિયામક શ્રી પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ કાર્યક્રમની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. પરિષદ પરંપરા પ્રમાણે વક્તાઓનું તેમજ કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત મુકુન્દરાય પારાશર્યના પુત્ર પીયૂષ પારાશર્યનું પરિષદ પ્રકાશિત પુસ્તક ‘સાહિત્યમાં દરિયો’થી સ્વાગત કર્યું હતું. જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટે મુકુન્દરાય પારાશર્યનાં મુક્તકી, કવિતા, દુહા, મોટીબા અને નભૂમાંથી કેટલાક અંશોનું ભાવવાહી પઠન કરીને મુકુન્દરાયના સાહિત્યનો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. બીજા વક્તા શ્રી રમેશ ર. દવેએ વક્તવ્યમાં મુકુન્દરાયનાં જીવન અને કવનનો પરિચય કરાવ્યો હતો. રમેશ ર. દવેએ મુકુન્દરાય પારાશર્ય સાથેનાં અંગત સંસ્મરણો યાદ કરીને તેમના સર્જનકાર્યને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકીને સર્જનની ઉપલબ્ધિઓ તારવી આપી હતી. રમેશભાઈએ મુકુન્દરાયના કાવ્યબાનીનાં લક્ષણો તરીકે આભિજાત્ય, શાલીનતા, વિનમ્રતા, સરળતા, સાદગીને ગણાવીને તેની ચર્ચા કરી હતી. તેમણે મુકુન્દરાયની નોંધપાત્ર રચનાઓ ‘અવાવરુ વાવ’, ‘તારી ખીચડીમાં ઘી થઈ જાઉં’, ‘યાત્રાસાફલ્ય’, ‘સૂના ખોરડાં’, ‘ધણ રે ધરતી’ને ગણાવી હતી અને ભારપૂર્વક કહ્યું હતું કે મુકુન્દરાયની આ રચનામાંથી આપણે પસાર થવું જ જોઈએ. તેમણે કહ્યું હતું કે એમના વ્યક્તિલક્ષી ચરિત્રમાં નભૂનું ચરિત્ર સૌથી ઉત્તમ છે. અનેક દૃષ્ટાંતો આપીને તેમણે વક્તવ્યને રસાળ બનાવ્યું હતું. અંતે તેમણે કહ્યું હતું કે મુકુન્દરાય પારાશર્યના સમગ્ર સાહિત્યના વાચન પછી જીવનને ધીરજથી અવલોકવાની વાત મારામાં ઉમેરાઈ છે. રઘુવીર ચૌધરીએ પ્રાસંગિક પ્રવચન આપતાં મુકુન્દરાય પારાશર્યને આપણા મોટા સર્જક તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. અને કહ્યું હતું કે મુકુન્દરાય પારાશર્યએ આપેલ ‘સત્યકથા’ તેમનું અસાધારણ પ્રદાન છે. મુકુન્દરાય પારાશર્યના પુત્ર પીયૂષ પારાશર્યએ તેમના પિતાની બે રચનાઓનું પઠન કર્યું હતું. અને કહ્યું હતું કે આ કાર્યક્રમનું આયોજન કરીને પરિષદે મને બરા અર્થમાં પિતૃતર્પણ કરવાની તક આપીને કૃતાર્થ કર્યો છે. પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ સમગ્ર કાર્યક્રમના સંચાલન દરમિયાન મુકુન્દરાય પારાશર્યના જીવનપ્રસંગો અને સર્જનમાંના પ્રસંગો કહીને કાર્યક્રમને વધુ આસ્વાદ્ય બનાવ્યો હતો. આ કાર્યક્રમમાં શ્રી મુકુન્દરાયના આપ્તજનો તેમજ કુટુંબીજનો પણ હાજર રહ્યાં હતાં. તેમજ સર્વશ્રી રઘુવીર ચૌધરી, કનુભાઈ જાની, ચિનુ મોદી, રતિલાલ બોરીસાગર, માધવ રામાનુજ, વી. એસ. ગઢવી જેવા ભાવકો સહિત ત્રણ પેઢીના શ્રોતાઓએ ઉપસ્થિત રહીને કાર્યક્રમને માણ્યો હતો.

પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

પાક્ષિકી અંતર્ગત

તા. ૬-૧૧-૨૦૧૪ના રોજ શ્રી ચિનુ મોદી સ્વરચિત વાર્તાનું પઠન અને ચર્ચા

કરશે. ગુરુવાર સાંજે, ૬-૧૫ કલાકે.

તા. ૨૦-૧૧-૨૦૧૪ના રોજ શ્રી પારુલ કંદર્પ દેસાઈ સ્વરચિત વાર્તાનું પઠન અને ચર્ચા કરશે. ગુરુવાર સાંજે, ૬-૧૫ કલાકે.

વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર અંતર્ગત

તા. ૫,૧૨,૧૯-૧૧-૨૦૧૪ના બુધવારના રોજ બુધસભા અને ૨૬-૧૧-૨૦૧૪ના રોજ વ્યાખ્યાન સાંજે ૭-૦૦ કલાકે.

પૂજ્યશ્રી મોટાની સ્મૃતિમાં વ્યાખ્યાન

“ગુજરાતી ભાષામાં વિશ્વકોશ હોવો જ જોઈએ” એવી ભાવના પૂજ્યશ્રી મોટાએ વ્યક્ત કરી અને તેઓશ્રીના દેહોત્સર્ગ બાદ હરિ ઓમ આશ્રમ (નડિયાદ અને સૂરત) દ્વારા ગુજરાતી વિશ્વકોશના કાર્યને ઉત્તમ સહયોગ પ્રાપ્ત થયો. આ સંદર્ભમાં વિશ્વકોશની માહિતી તથા પૂજ્યશ્રી મોટાના જીવન વિશે હરિ ઓમ આશ્રમ સત્સંગ મંડળ દ્વારા આયોજન કરવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે પદ્મભૂષણ ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરને અંજલિ આપવામાં આવી અને ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ પૂજ્યશ્રી મોટા વિશે સ્મરણોની વાત કરી. શ્રી રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીને’ પણ પૂજ્યશ્રી મોટા વિશે સુંદર વાતો કરી હતી.

રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ-સમારોહ

ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે શ્રી રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાની સ્મૃતિમાં દર વર્ષે ગુજરાતી સાહિત્ય અને લલિતકલામાં ઉત્તમ પ્રદાન કરનારને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થાય છે. વર્ષ ૨૦૧૨નો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક જાણીતા નૃત્યવિવેચક અને નૃત્યલેખક શ્રી સુનિલ કોઠારીને એનાયત થયો હતો. આ પ્રસંગે સર્વશ્રી કુમ્ભદિનીબહેન લાખિયાએ શ્રી સુનિલ કોઠારીનો પરિચય કરાવ્યો. બાલકૃષ્ણ દોશીએ સુનિલ કોઠારી સાથેની મિત્રતાની યાદ તાજી કરી. અને કુમારપાળ દેસાઈએ રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા અને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક વિશે વિગતે વાત કરી. શ્રી સુનિલ કોઠારીએ પ્રતિભાવ આપ્યો હતો. સ્વાગત શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે કર્યું અને સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન નલિની દેસાઈએ કર્યું.

આંકલાવ કોલેજમાં સંતોની વસંત ઊજવાઈ

શ્રી એસ. ડી. પટેલ આર્ટ્સ એન્ડ સી. એમ. પટેલ કોમર્સ કોલેજ, આંકલાવ તથા ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર, રાજકોટના સંયુક્ત ઉપક્રમે ‘સંતોની વસંત : મધ્યકાલીન ભારતીય પદકવિતા’ વિષય પર દ્વિદિવસીય રાષ્ટ્રીય કાર્યશાળા તા. ૨૦,૨૧-૯-૨૦૧૪ રોજ યોજાઈ હતી. જેમાં ૩૪ જેટલા સંત કવિઓ વિશે વ્યાખ્યાનો થયાં હતાં. સમગ્ર કાર્યક્રમનું આયોજન ડૉ. નિવ્યા પટેલે કર્યું હતું.

મહેસાણામાં ગંગાસતીનાં ભજનોનો કાર્યક્રમ

અસાઇત સાહિત્યસભા અને સિનિયર સિટિઝન કાઉન્સિલના ઉપક્રમે તા. ૨૧-૯-૨૦૧૪ના રોજ ગંગાસતીના ભજનોનો રસપ્રદ કાર્યક્રમ યોજાયો હતો જેમાં ડૉ. શ્રી નિરંજન રાજ્યગુરુના કંઠે ગંગાસતીનાં ભજનોની રસપ્રદ રજૂઆત અને ગંગાસતીના ઇતિહાસ વિશે સંગોષ્ઠી લાક્ષણિક રીતે રજૂઆત પામી હતી.

મનુભાઈ રાજારામ પંચોળી ‘દર્શક’ની

જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે પરિસંવાદ : દર્શકનું દર્શન

ઓમ કોમ્યુનિકેશન અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે મનુભાઈ રાજારામ પંચોળી ‘દર્શક’ની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે પરિસંવાદ : દર્શકનું દર્શન’નો કાર્યક્રમ તા. ૧૫-૧૦-૨૦૧૪, બુધવાર સવારે ૯-૩૦થી ૫-૩૦ દરમિયાન યોજાયો હતો. આ કાર્યક્રમમાં ઉદ્ઘાટન બેઠકમાં શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે ‘મારી નજરે દર્શક’ વિશે અને શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ ‘દર્શકનું સર્જક વ્યક્તિત્વ’ વિશે ભૂમિકારૂપ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. વૈશાલી ધોળકિયાએ આ બેઠકનું સંચાલન કર્યું હતું. આ ઉપરાંત “દર્શકનું સાહિત્યદર્શન” પ્રથમ બેઠકના અધ્યક્ષ શિરીષ પંચાલે ‘વિવેચન’ વિશે, અને બીજા વક્તાઓ સર્વશ્રી મણિલાલ પટેલે ‘નવલકથા’ વિશે, ભરત જોશીએ ‘કેળવણી વિચાર’ વિશે, મહેશ ચંપકલાલે ‘નાટક’ વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. શ્રી હરદ્વાર ગોસ્વામીએ સરસ સંચાલન કર્યું હતું. ‘દર્શકનું સમાજદર્શન’ બીજી બેઠકના અધ્યક્ષ સતીશ વ્યાસે ‘નિબંધ’ વિશે અને બીજા વક્તા સર્વશ્રી હેમન્ત દવેએ ‘ઇતિહાસચિંતન’ વિશે, રજની દવેએ ‘ગ્રામોત્થાનલક્ષી રચનાત્મકતા’ વિશે, દિનેશ શુક્લએ ‘રાજનીતિ વિમર્શ’ વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. શ્રી રેખા માટલિયાએ સરસ સંચાલન કર્યું હતું. અને ‘ઝેર તો પીધા જાણી જાણી’ નાટકનું વાચિક્રમ શ્રી આરતી પટેલ અને અન્ય કલાકારોએ કર્યું હતું સમાપન રાજેન્દ્ર પટેલે કર્યું હતું. અને આભારદર્શન મનીષ પાઠકે ‘ચેત’ કર્યું હતું.

સાવરકુંડલામાં પૂ. મોરારી બાપુના હસ્તે

‘નાનાભાઈ હ. જેબલિયા માર્ગ’ ખુલ્લો મુકાયો

તા. ૯-૧૦-૨૦૧૪ના રોજ સાવરકુંડલાના જાણીતા સાહિત્યકાર નાનાભાઈ હ. જેબલિયાના નામના માર્ગનો અનાવરણવિધિ યોજાઈ ગયો. સાવરકુંડલાના વતની રતિલાલ બોરીસાગર, કિરીટ દૂધાત, મનોહર ત્રિવેદી તથા અમરેલી જિલ્લાના સાહિત્યકારો અને નગરજનોની ઉપસ્થિતિમાં ‘નાનાભાઈ હ. જેબલિયા માર્ગ’ પૂ. મોરારિબાપુના વરદ હસ્તે ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો હતો.

મોડાસામાં કલેક્ટરશ્રીના અધ્યક્ષપદે યોજાયેલ મુશાયરો

‘શબ્દસેતુ’ દ્વારા મોડાસા, જિ. અરવલ્લી ખાતે એક ભવ્ય મુશાયરો યોજાયો હતો. તા. ૧૧-૧૦-૨૦૧૪ને શનિવારે રાત્રે કાંલેજના ભા. મા. શાહ હોલમાં કલેક્ટરશ્રી બી.

જે. ભટ્ટ સાહેબના અધ્યક્ષપદે યોજાયેલા મુશાયરામાં ગુજરાતીના પ્રસિદ્ધ કવિઓ, ખલીલ ધનતેજવી, મણિલાલ હ. પટેલ, ભરત વિઝુડા, જી. એ. નાશાદ, દિનેશ ડોંગરે 'નાદાન', ભરત ભટ્ટ 'પવન', અનિલ ચાવડા, ભાવેશ ભટ્ટ, કનૈયાલાલ ભટ્ટ, પ્રભુ પહાડપુરી, અરવિંદ ગજજર, સલીમ શેખ વગેરેએ કાવ્યપાઠ કર્યો હતો.

વિશ્વ માતૃભાષા ગૌરવ દિન
૨૧ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૫ નિમિત્તે સ્પર્ધા

(શાળાઓ માટે)

આ સ્પર્ધામાં શાળાઓ વિદ્યાર્થીઓનું કામ નીચે પ્રમાણે મોકલીને ભાગ લઈ શકશે. પસંદ પામેલી શાળાઓના આચાર્યને અને ભાષાશિક્ષકોને બિરદાવી પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે. સ્પર્ધા : ૧ : પ્રાથમિક શાળા ધો. ૬,૭,૮ના વિદ્યાર્થી માટે, સ્પર્ધામાં ભાગ લેવા ઇચ્છુક શાળાએ ગુજરાતી ભાષાશિક્ષણને અનુરૂપ ત્રણ ભીંતપત્ર મોકલવા. સ્પર્ધા : ૨ : માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળા : એક પ્રોજેક્ટ સ્વરૂપે ગુજરાતી ભાષામાં સર્જનાત્મક કૃતિઓનો એક અંક મોકલવો. સ્પર્ધામાં ભાગ લેનાર શાળાએ શાળાની સંપર્ક વિગતો, આચાર્યનું નામ તથા સંબંધિત ભાષાશિક્ષકોનાં નામ કૃતિ-ભીંતપત્ર સાથે મોકલવાં. કૃતિ-ભીંતપત્ર મોકલવાની છેલ્લી તારીખ ૨૭ જાન્યુઆરી ૨૦૧૪.

વધુ વિગતો માટે સંપર્ક કરો. માતૃભાષા અભિયાન, સમુદાય શિક્ષણભવન, નવજીવન પ્રેસ સામે, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પાસે, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪, ફોન નંબર ૦૭૯-૪૦૩૦૩૮૭૯

ઈ-મેઇલ matru.abhiyan@gmail.com

નવા આજીવન સભ્યો

ક્રમ નામ	ગામ		
૧. બદરીભાઈ	સુરત	૧૧. મંજરી બી. દેસાઈ	બારડોલી
૨. મનોજ ડી. રાણા	સુરત	૧૨. મીત ડી. પંચાલ	અમદાવાદ
૩. સિદ્ધિબહેન જે. પરમાર	સુરત	૧૩. તુષાર વીંછી	અમદાવાદ
૪. ભારતી વાય. રાણા	સુરત	૧૪. પ્રણવ ડોંકર	યુ.એસ.એ.
૫. ભારતી દેસાઈ	સુરત	૧૫. કીર્તિ એમ. પંચોળી	અમદાવાદ
૬. પ્રદીપ ત્રિવેદી	અમદાવાદ	૧૬. હાર્દિક કે. શાહ	અમદાવાદ
૭. પ્રકાશ સી. રાવલ	પાટણ	૧૭. હસિત મહેતા	નડિયાદ
૮. હરીશ દાસાણી	મુંબઈ	૧૮. મહેન્દ્રસિંહ ડાભી	માંકવા
૯. નિમિત કારીઆ	અમદાવાદ	૧૯. આશિષ કક્કડ	અમદાવાદ
૧૦. ઉન્મેષ શુક્લ	અમદાવાદ	૨૦. દીપક મકવાણા	અમદાવાદ

૨૧. રવિ અમીન	માળના મુવાડા	૫૪. રઘુવીર પુજારા	અમદાવાદ
૨૨. પથિક પટેલ	અમદાવાદ	૫૫. અતુલકુમાર ફડિયા	અમદાવાદ
૨૩. અનિલ આર. દ્વિવેદી	જામનગર	૫૬. નિશાકાન્ત છેડિયા	રાજકોટ
૨૪. ઋષિ રાઠોડ	જામનગર	૫૭. સુરેશ ડી. પ્રજાપતિ	અમદાવાદ
૨૫. મૌસમી મેસવાણિયા	અમદાવાદ	૫૮. હેમાંગ રાવલ	અમદાવાદ
૨૬. મનસુખ ટી. સાવલિયા	અમદાવાદ	૫૯. હર્ષ ત્રિપાઠી	અમદાવાદ
૨૭. ઉર્વશી ઉમરેઠિયા	વડોદરા	૬૦. હરીશ વાઘ	અમદાવાદ
૨૮. ભૂપેન્દ્ર ડી. પટેલ	અમદાવાદ	૬૧. પ્રિયંકા શાહ	અમદાવાદ
૨૯. છાયા એસ. પટેલ	અમદાવાદ	૬૨. શિલ્પન મહેતા	અમદાવાદ
૩૦. મનન ઠક્કર	અમદાવાદ	૬૩. ડૉ. પન્ના ત્રિવેદી	સુરત
૩૧. ડૉ. સુખ્યા જાની	વડોદરા	૬૪. રમેશ ત્રિવેદી	તાપતપુરા
૩૨. ડૉ. હસમુખ જ. પંડ્યા	અમદાવાદ	૬૫. જગદીશ ચૌહાણ	અમદાવાદ
૩૩. હેતલ કે. ગાંધી	અમદાવાદ	૬૬. ડૉ. કુલદીપ ગ્રોવર	અમદાવાદ
૩૪. ડૉ. મધુસૂદન એમ. વ્યાસ	મોડાસા	૬૭. રમેશ દરજી	અમદાવાદ
૩૫. દીપિકા ઓઝા	અમદાવાદ	૬૮. ગિરિમા હાર્દિક ધારેખાન	અમદાવાદ
૩૬. નંદક પંડ્યા	અમદાવાદ	૬૯. ચેતનકુમાર ભટ્ટ	રાજકોટ
૩૭. ચેતન જે શુક્લ	અમદાવાદ	૭૦. સ્વાતિ નાયક	નવસારી
૩૮. હેતા એસ. પટેલ	વટાર	૭૧. ગીતા પંચાલ	અમદાવાદ
૩૯. આર્ય ભટ્ટ	વડોદરા	૭૨. મહેન્દ્ર બાવીસીયા	અમદાવાદ
૪૦. બીના પંડ્યા	ટાણા	૭૩. નિરવ પારેખ	અમદાવાદ
૪૧. અશ્વિન ત્રિવેદી	અમદાવાદ	૭૪. હીરામતી બી. સુર્વે	દાહોદ
૪૨. ઉષા ચક્રવર્તી	અમદાવાદ	૭૫. ભાવિન નાયક	સુરત
૪૩. શૈલેષ કોઠારી	મુંબઈ	૭૬. રણજિતસિંહ વાંક	અમદાવાદ
૪૪. સંજય સંપત	અમદાવાદ	૭૭. વત્સલ ર. શાહ	અમદાવાદ
૪૫. પ્રજ્ઞા મહેતા	અમદાવાદ	૭૮. ઉદય શાહ	નવસારી
૪૬. ચિમનલાલ શ્રીમાળી	અમદાવાદ	૭૯. અવની જે. શાહ	અમદાવાદ
૪૭. નયનકુમાર પંડ્યા	સુરત	૮૦. નીલા ત્રિવેદી	વડોદરા
૪૮. અબ્દુલ રહેમાન સિંધી	પાલનપુર	૮૧. જયેશ શાહ	અમદાવાદ
૪૯. નવીનચંદ્ર પટેલ	અમદાવાદ	૮૨. નિશીથ જોશી	અમદાવાદ
૫૦. દશરથ પટેલ	અમદાવાદ	૮૩. સુશાલ ઠક્કર	મુંબઈ
૫૧. પિનાકિન જોષી	વાસદ	૮૪. મહેન્દ્રકુમાર ભાવસાર	ગાંધીનગર
૫૨. સોલિડ મહેતા	હળવદ	૮૫. જયંતીલાલ પરમાર	ગાંધીનગર
૫૩. નરેન્દ્ર પરમાર	અમદાવાદ	૮૬. હરીશ સોની	અમદાવાદ

૮૭. કુમારેશ ઉ. ત્રિવેદી	અમદાવાદ	૯૨. અતુલ પટેલ	અમદાવાદ
૮૮. ડૉ. પ્રતિભા ગજીવાલા	સુરત	૯૩. અનિરુદ્ધસિંહ ગોહિલ	અમદાવાદ
૮૯. ડૉ. પારુલ જોશી	અમદાવાદ	૯૪. સુધાર ડી. દેસાઈ	ગાંધીનગર
૯૦. ઈશ્વરલાલ બી. પરમાર	અમદાવાદ	૯૫. સુરેશચંદ્ર જે. રાવલ	અમદાવાદ
૯૧. રાજેશ રાજગોર	મુંબઈ		

સંસ્થા આજીવન

૧. ગુજરાત ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ડેવલપમેન્ટ રિસર્ચ,	અમદાવાદ
૨. શ્રીમતી કે. કે. શાહ આર્ટ્સ એન્ડ શ્રીમતી એલ. બી. ગુંજારીયા કોમર્સ કોલેજ,	થરા
૩. પત્રી સર્વોદય સમાજ	પત્રી
૪. સાર્થક અંગ્રેજી પ્રાથમિક શાળા,	અમદાવાદ
૫. આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ,	સતલાસણા
૬. અમદાવાદ મેડિકલ એસોસિએશન,	અમદાવાદ

સાભાર સ્વીકાર

બાળસાહિત્ય

(૫૮) બિલ્લી મારી છમછમ : ગિરા પિનાકિન ભટ્ટ, ૨૦૧૩, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૫૬, રૂ. ૪૦/- (૫૯) પાંદડે પાંદડે દીવા : વાસુદેવ સોબા, ૨૦૧૩, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૦, રૂ. ૧૫૦/- (૬૦) ચોકલેટનો બંગલો : મનુભાઈ પી. પટેલ, ૨૦૧૩, લેખક પોતે, ૫૦, ગણેશકુંજ સોસાયટી, વિ. ૧, ન્યૂ રાણીપ, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૪૨, રૂ. ૪૦/- (૬૧) ટક્કો છે કે તબલું : જિગર જોષી, ૨૦૧૧, લેખક પોતે, જીવનકલા ફાઉન્ડેશન, ૫૯, ગંગોત્રીપાર્ક, યુનિ. રોડ, રાજકોટ-૫, પૃ. ૧૪+૩૬, રૂ. ૫૦/- (૬૩) Dhinchkun : Trans. Narendra Pandya, ૨૦૧૩, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૩૨, રૂ. ૪૦/- (૬૪) પુરુષાર્થ કથાઓ : મુકુલ કલાર્થી, ૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૭૬, રૂ. ૧૨૫/- (૬૫) વિદ્યાર્થી ઘડતર કથાઓ : મુકુલ કલાર્થી, ૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૫૨, રૂ. ૧૨૫/- (૬૬) નવતર બાળવાર્તાઓ : યોસેફ મેકવાન, ૨૦૧૩, અવનિકા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૫૬, રૂ. ૫૦/- (૬૭) ચશ્મીસ કાગડો : મૃદુલા માત્રાવાડિયા, બીજી-૨૦૦૮, કુસુમ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૮૬, રૂ. ૬૦/-

પ્રિય બાબુભાઈ,

સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૪ ના 'પરબ' માં ગયા દાયકાના સરવૈયા કરતા લેખોના સંદર્ભે તમારી પત્રચર્યા વાંચી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ આધુનિક ગુજરાતી કવિઓ સામે એક આકોશપૂર્ણ લેખ પ્રગટ કર્યો હતો, ત્યારે ઉમાશંકર જોશીએ વિવેક ગુમાવ્યા વિના તેનો વિરોધ કર્યો હતો. 'પરબ'ના આ જ અંકમાં પરિષદપ્રમુખ હોવાના નાતે પ્રગટ થતાં ધીરુ પરીખનાં લખાણો સામે પોતાનો અસંતોષ વ્યક્ત કર્યો છે. ઉમાશંકર જોશી અને ડંકેશ ઓઝાની કલમમાંથી મને એટલો બોધ તો મળે કે વિવેચનની ભાષામાં શાલીનતા એટલે શું? સૌજન્ય ગુમાવ્યા સિવાય વિરોધ કરવાની આવડત શું એટલી બધી અઘરી હશે?

તમે છેલ્લા દાયકાના સરવૈયાની સમીક્ષા તો નથી કરી. વિવેચન વિશેના સરવૈયાના લેખકનું નામ દીધા વિના ત્યાં કેવો અપેક્ષાભંગ થાય છે તેની વાત કરી છે. આવાં કામ કપરાં તો હોય છે એ સ્વીકારીને તમે મોટે ભાગે શરીફા વીજળીવાળાને કેન્દ્રમાં રાખ્યાં છે. ભૂતકાળમાં પણ આ રવૈયો ચાલુ હતો. તમે એમની વિચારસરણી સાથે અસંમત થાઓ, તમારી દષ્ટિએ એમણે કરેલી વળી, જેની આકરી ટીકા કરીએ તેના ઉત્તમ કામને બિરદાવવું ન જોઈએ? વચ્ચે વચ્ચે ફોન પર તમે તેનાં વખાણ પણ કરો છો પણ એ તો કોણે જાણ્યું? ભારત વિભાજનને લગતી નવલકથાઓ વિશેનું લેખન કે અસ્તિત્વવાદી ગુજરાતી નવલકથા વિશેનું લેખન ગુજરાતી વિવેચનમાં વિશેષ નોંધપાત્ર ન લાગ્યું? ભૂલોનો નિર્દેશ કરો, એ ભૂલોની ટીકા કરો એની સામે કોઈનેય શો વાંધો હોઈ શકે? રુચિભેદના પ્રશ્નો પણ ચર્ચા શકાય. સંસ્કૃત કાવ્યાચાર્યો તો એમ પણ કહેશે કે એક વ્યક્તિ કોઈ કૃતિને કાવ્ય કહે અને બીજી વ્યક્તિ એ કૃતિને અકાવ્ય કહે તો એની સામેય વાંધો ન હોવો જોઈએ. 'સરસ્વતી ચંદ્ર' સામે સુરેશ જોષીને કેટલા બધા વાંધા હતા? પ્રશ્ન આપણા વાંધાવચકાને ગરિમાપૂર્વક રજૂ કરવાનો છે. 'ખતરનાક ગેરસમજ', 'શરીફા આણિ મંડળી' જેવા શબ્દપ્રયોગો ટાળી ન શકાય? જો શરીફા વીજળીવાળાને આત્મપ્રશસ્તિ કરવાની ટેવ છે તો 'મારી ઘણીબધી કૃતિઓની ક્યાંક ને ક્યાંક સમીક્ષાઓ થઈ છે..... એમના ઉલ્લેખો થયા છે, એમાંની એકાદ-બે કૃતિઓ તો કોઈક ગુજરાતી વિભાગમાં પાઠ્યપુસ્તક પણ થઈ છે.', 'દાખલા-દલીલો આપીને આ લોકોને ઊંડા અંધારેથી પરમ તેજે લઈ જવા માટે સમજાવ્યું પણ છે.'- આ અભિવ્યક્તિ આત્મપ્રશસ્તિ નથી લાગતી?

તમે તો 'પરબ'ના તંત્રી સમકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના સંપર્કમાં નથી એવો ચુકાદો પણ આપી દીધો. વાસ્તવમાં આવા આક્ષેપો ન કરીએ તો ન ચાલે? એટલું બધું પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે કે ક્યારેક વાંચવાનું ચૂકી પણ જવાય. વધુ ફેલાવો ધરાવતા સામયિકે

એક કામ કરવા જેવું છે, દર અંકે સાહિત્ય-સામયિકોમાં આવતા લેખોમાંથી શું મહત્ત્વનું છે તેની યાદી આપવી જોઈએ. હા, યાદી આપનારના પૂર્વગ્રહો ભાગ ભજવી જશે ખરા. મારા જેવાએ તો પોતાના અંગત ઉપયોગ માટે સાંપ્રત સાહિત્યનું ચયન કરવાની કામગીરી ઉપાડી લીધી છે.

તમારી એક વાત સાચી કે સરવૈયાની સોંપણી કરતી વખતે થોડી માર્ગદર્શક સૂચનાઓ આપવી જોઈએ. દાયકાનું સરવૈયું કરતી વખતે દર બે વર્ષે થતાં સરવૈયાં સામે રાખવાં જોઈએ; દર વર્ષે કવિતાચયન, ટૂંકી વાર્તાચયનની એક સરસ કામગીરી પરિષદ કરે છે એ પણ સામે રાખી શકાય. આપણા સરવૈયા લેખકો એક જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ બે વ્યક્તિઓએ કરી હોય તોપણ એકને માટે મૂલ્યવાચક અને બીજાને માટે માહિતીદર્શક નિર્દેશો કરે ત્યારે સંપાદકે મૌન પાળવું? ધ્યાનથી વાંચો તો જ આવા પક્ષપાતો તરફ ધ્યાન જાય, કેટલાક બડભાગીઓનાં પુસ્તકોની સમીક્ષા તો નથી થતી, એની નોંધ સુધ્યાં લેવાતી નથી એવા વાતાવરણમાં આપણે સાહિત્યની ચિંતા કરવા બેઠા છીએ.

વાત નીકળી જ છે તો કહું? આપણા કેટલા બધા સાહિત્યકારો ભારે સૂઝ સમજવાળા છે, કેટલાય સર્જકો આપણા ભલભલા અધ્યાપકો, વિવેચકો કરતાંય સારી એવી સૂઝ ધરાવે છે. નામ આપતો નથી, આપીશ તો મારા પર આશયોનાં આરોપણ થશે. આ બધું હોવા છતાં અત્યારે કેટલા બધા પોતપોતાના કોશ્ટામાં પુરાઈને બેઠા છે! આ સમય અહંભાવને પંપાળવાનો નથી, દર્પણરાય બનવાનો ય નથી. સાથે મળીને કામ કરવાનો સમય છે. જે નિકૃષ્ટ છે તેની ટીકા ન થાય તો એ પરવડશે, પણ જે કામગીરી ઉત્તમ રીતે થઈ રહી હોય તેનો સ્વીકાર કરવા જેટલી ઉદારતા કેળવવી ન જોઈએ? સૌહાર્દ-સંવાદ-સમભાવ વિના કોઈ આરો નથી.

સરવૈયા બાબતે એક વધુ સૂચન કરું? એ માત્ર માહિતીલક્ષી ન બનવું જોઈએ. મુદ્રિત કરાવતાં પહેલાં લેખકે એક કામ કરવું જોઈએ. જે તે સર્જકો વિશે/ વિવેચકો વિશે (લાંબીલચક માહિતી આપી હોય તેને બાદ કરતાં) કેટલી વાર નિર્દેશ કર્યો? હકારાત્મક કે નકારાત્મક? મૂલ્યવાચક નિર્દેશ કે વર્ણનવાચક? વાચકોએ પણ સરવૈયાને આ રીતે વાંચવું જોઈએ, તો લેખકના ગમા-અણગમા, સમજ-નાસમજ, પૂર્વગ્રહો-અભિગ્રહોનો ખ્યાલ બરાબર આવશે. જો શક્ય હોય તો લેખ પ્રગટ કરતાં પહેલાં બેએક મિત્રોને વાંચવા આપવો જોઈએ. એનાં પરિણામ સારાં આવે છે એ જાતઅનુભવે સમજાયું છે.

બાકી કુશળ ને?

૨-૧૦-૨૦૧૪

શિરીષ પંચાલ

આ અંકના લેખકો

ઇલા નાયક : ૧૬, સંસ્કારભારતી સોસાયટી, દેરાસર પાસે, અંકુર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩

એસ. ડી. દેસાઈ : બી/૫, સૂચિતા એપાર્ટમેન્ટ, વિજય ચાર રસ્તા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

ગિરીશ ભટ્ટ : 'પ્રશાંતિ નિલયમ', માધવનગર, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧

ગુણવંત વ્યાસ : 'શ્યામપ્રાસ', ૬, શ્યામકુટિર બંગલો, આણંદ રોડ, બાકરોલ-૩૮૮૩૧૫, જિ. આણંદ

ચંદ્રકાન્ત શેઠ : બી/૮, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

ધનસુખલાલ પારોખ : ૧૦૧, મેહુલ એપાર્ટમેન્ટ, નાની મહેતવાડ, વલસાડ-૩૮૬૧૧૧

ધીરુ પરીખ : 'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

પીયૂષ ઠક્કર : બળવંત પારોખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, રિદ્ધિવિનાયક કોમ્પલેક્સ, રેલવે સ્ટેશન પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૭

પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦

પ્રવીણ ગઢવી : ૪૬૬/૨, સેક્ટર-૧, ગાયત્રી મંદિર પાછળ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭

મનીષા જોશી :

મનોહર ત્રિવેદી : 'પ્રણવ', સૂર્યનગર, ઢસા (જંકશન)-૩૬૪૭૪૦

રમણ સોની : ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૧૫

રમણીક સોમેશ્વર : સી/૨, સંસ્કૃત એપાર્ટમેન્ટ્સ, સી. એચ. વિદ્યાલય સામે, પારસ બંગલા પાછળ, ગોત્રી, પો. સુભાનપુરા, વડોદરા-૩૮૦૦૦૨૩

રમેશ આચાર્ય : કવિતા, ૧૦, અંકુર સોસાયટી, નવા જંકશન રોડ, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧

રાજેન્દ્ર પટેલ : ૭૮, નિહારિકા બંગલોઝ, હિમ્મતલાલ પાર્ક પાસે, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨

રામચંદ્ર પટેલ : ઓતરા બજાર, મુ. ઉમતા, જિ. મહેસાણા-૩૮૪૩૨૦

લાભશંકર ઠાકર : સી/૧૮, જલદર્શન ફ્લેટ, એચ. કે. કોલેજ પાસે, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

વિનોદ અધ્વર્યુ : ૫૩, કામેશ્વર ટ્રિવેન્સ, યોગા નર્સરી રોડ, વસ્ત્રાપુર, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

શિરીષ પંચાલ : ૨૩૩, રાજલક્ષ્મી સોસાયટી, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૮૦ ૦૧૫

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર : ૩૦૨, ટાવર બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪

હેમન્ત દવે : 'રામગિરિ', ૧૪, સિદ્ધાર્થનગર, પીજમાર્ગ, નડિયાદ-૩૮૭૦૦૨

જ્યોતીન્દ્ર દવે	રતિલાલ બોરીસાગર	નિરંજન ત્રિવેદી
જ્યોતીન્દ્રતરંગ 225	આનંદલોક 100	માર ખાચે સૈયા હમારો 90
જ્યાં ત્યાં પડે નજર મારી (ઇનામી) 180	એન્જોયગ્રાફી (ઇનામી) 70	ડોંગ ફાધર 75
રેતીની રોટલી 120	‘જ’થી ‘ક’ સુધી 75	ઢાઈ અક્ષર હાસ્યકા(ઇનામી) 60
વિનોદ ભટ્ટ	ઓમ હાસ્યમ્ 80	સરવાળે ભાગાકાર (ઇનામી) 55
અમેરિકા એટલે... અમેરિકા 75	મરકમરક (ઇનામી) 80	મધુસૂદન પારેખ
બસ, એમ જ... 125	પલ્લવી મિસ્ત્રી	પ્રિયદર્શીનો હાસ્યગુલાલ 140
આંગળી ચીંધ્યાનું પુણ્ય 150	હાસ્યપલ્લવ (ઇનામી) 55	સન્ડે ફન્ડે 100
વિનોદની નજરે 150	હાસ્ય-વસંત 120	સન્ડે સ્માઈલ 100
વિનોદવિમર્શ 60	કલ્પના દેસાઈ	ઘરઘરની રામાયણ 130
સોટી વાગે ચમચમ 100	ચાલતાં ચાલતાં સિંગાપોર 100	ચંદ્રહાસ ત્રિવેદી
પ્રભુને ગમ્યું તે ખરું 60	Punch ત્યાં પરમેશ્વર 125	અષ્ટમપષ્ટમ 60
		અવળી-સવળી વાતો 80

અન્ય લેખકોનું હાસ્ય-સાહિત્ય

ડાબે હાથે	હિમાંશી શેલત 80
લાઈંગમોલ (ઇનામી)	નલિની ગણાત્રા 65
અઢારેય અંગ વાંકાં	રમણલાલ છગનલાલ પટેલ 70
રંગલાની રામલીલા	જયંતિ પટેલ ‘રંગલો’ 250
બત્રીસ કોઠે હાસ્ય (ઇનામી)	ઉર્વીશ કોઠારી 150
હાસ્ય મધુરમ્	મુકુંદરાય પંડ્યા 60
વાચક ક્યાંય નથી ગંથાલયમાં	કિશોર અંધારિયા 125
સૂડી વચ્ચે સોપારી	અલ્પા નીરવ શાહ 100
ક્લીન બોલ્ડ (ઇનામી)	પ્રકાશ લાલા 60

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

સંપર્ક સંખ્યા

5, N.B.C.C. હાઉસ,
સહજાનંદ કોલેજની બાજુમાં,
આંબાવાડી, અમદાવાદ-15
ફોન : 26304259

સંપર્ક સંખ્યા

13, શિવરંજની સોસા., ઓવરબ્રિજના છેડે,
અશ્વમેધ બંગલોઝના બસસ્ટેન્ડ પાસે,
સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-15
ફોન : 26761366 મો. 9825268759

- ૨ પહેલી નજરે જ આંખમાં વસી જાય એવો નૂતન અવતાર...
- ૨ ગ્રંથવિહારની મુલાકાત એક યાદગાર અનુભવ...
- ૨ સુંદર સંગ્રહ, આત્મીય વાતાવરણ...

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
પુસ્તકવેચાણ કેન્દ્ર

ગ્રંથવિહાર

: સંપર્કસૂત્ર :

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગોવર્ધનભવન સ્મૃતિ મંદિર, ટાઈમ્સ પાછળ, નદી કિનારે,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯
ફોન : (૦૭૯) ૨૬૫૭૬૩૭૧, ૨૬૫૮૭૯૪૭, ૨૬૫૮૭૯૪૯
હંસાબહેન પટેલ (મો.) ૯૮૯૮૭૬૨૨૬૩

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

પુસ્તકો અને મધુમક્ષિકા

પુસ્તકો આપણા વફાદાર સન્મિત્રો હોવાની સૂક્તિનું વજૂદ મને પ્રતીત થયું છે. વાયને મારા મનોમય કોશના, મારા વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોશના સમૃદ્ધિવિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. મારાથી આજ દિન સુધી જે કંઈ વંચાયું છે તેનાથી અનેકગણું વાંચવાનું બાકી છે. જિંદગીભર વાંચતાંયે ન ખૂટે એવો વાચનનો અક્ષય ખજાનો છે. એ બધા વાચનનો પાર પામવામાં તો ૮૪ લાખ અવતાર પણ કદાચ ઓછા પડે !

આ પુસ્તકો કંઈ કાગળ-કલમની વસ નથી. માનવજીવનના ગહન અને વ્યાપક દર્શન-મનન-ચિંતન ને સર્જનનાં એ રસાત્મક સ્વાદિષ્ટ ફળો છે. જેઓ જીવી ગયા છે ને જેઓ જીવી રહ્યા છે એવા લેખકો-સર્જકોની સંવિત્તિના એ અક્ષરઆલેખો કે નકશાઓ છે. એ સર્વનો મર્મરસ મધુમક્ષિકાની રીતે ગ્રહણ કરતાં કરતાં જ આપણી ભીતર એક સરસ મધુપુટ રચાતો હોય છે.

[‘ઉદ્દેશ’]

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

પુસ્તક : અનેક પાસાને સમજવાની ચાવીઓ

જેમ સત્કર્મથી તેમ સદ્વાચન ને સદ્વિચારથી ચિત્તવિકાસ થાય છે એમ મને અનુભવે લાગ્યું છે. અધ્યયન-અધ્યાપન નિમિત્તે સંશોધન-સંપાદન-અનુવાદ નિમિત્તે મારાથી જે કંઈ વંચાયું તેને હું “સ્વાધ્યાયતપ” સમજું છું. જે વિષયનું આપણે વાંચીએ તે વિષયનું જ્ઞાન તો આપણું વધે જ, સાથે એ વિષય સાથે સંલગ્ન જીવનનાં અનેક પાસાંને સમજવાની ચાવીઓ પણ આપણને મળતી હોય છે.

જ્યારે કોઈ પુસ્તક હું વાંચું છું ત્યારે એ પુસ્તકના લેખક સાથે, એના મનોવિશ્વ સાથે, એના જીવન-સંદર્ભ સાથે હું સીધા સંબંધમાં મુકાઉં છું. તેથી કોઈ પણ સારા પુસ્તકનું વાચન મારે મન સત્સંગ-રૂપ બની રહે છે. સેમ્યુઅલ બેકેટનું “વેઈટિંગ ફોર ગોદો” વાંચતાં જુદા જ દેશકાળમાં થઈ ગયેલી અને કોઈ અલગ વિચારધારાને સંવેદના સાથે કામ પાડતી એક સર્જક પ્રતિભાનો, પરોક્ષ રહેલા મને જે રીતે સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેને હું વાચનના ચમત્કાર રૂપે જોઉં છું. જાતભાતના સદ્વાચને મારા વ્યક્તિત્વનો – મારા સંવિતનો સીમાવિસ્તાર સધાય છે, મારો ચેતોવિસ્તાર થતો વરતાય છે.

[‘ઉદ્દેશ’]

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

૧૫.૧૧.૨૦૧૩

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

Pidifine™

of experience in
pigment dispersions...

Now for paper

**PIDIFINE 100 SERIES
PAPER COATING & PRINTING**

- Wide range of brilliant colors
- Compatibility in coating formulation
- Optimum particle size for brilliant effects
- High fastness properties
- Easy runnability

**PIDIFINE 500 SERIES
PULP COLORATION**

- Excellent light fastness
- Easy on effluent load
- Good stability under high speed running

Pidilite Industries Limited

PO Box No.17412, Ramkrishna Mandir Road, Andheri (E), Mumbai-400 059.

T: (9122) 2835 7510/7220/7000 F: (9122) 2835 7008 E: vykokane@pidilite.com W: www.pidilite.com